

HÂKİM EL-CÜŞEMÎ'NİN ET-TEHZİB Fİ'T-Tefsîr ADLI ESERİNİN DİLBİLİMSEL KAYNAKLARI*

Halil Sarı**

Öz

Bu makale, Hâkim el-Cüşemî'nin (ö. 494/1101) *et-Tehzîb fi't-Tefsîr* adlı eserinde kullanmış olduğu dilbilimsel kaynakları hakkında bir incelemeyi içermektedir. Hâkim el-Cüşemî, kelâmî-itikâdî meselelerde Mu'tezile'nin bilgi nazariyesini benimsemiş bir müfessir ve kelâmcıdır. Cüşemî, dilciliği ile tebarüz etmiş kendinden önceki Mu'tezile âlimleri gibi Kur'an'ı dilsel bir metin olarak okumuş ve bu hususiyeti tefsir metodolojisinde büyük ölçüde kullanmıştır. Cüşemî, kelâmî meselelerde olduğu gibi dilbilimsel tahlillerde de Mu'tezilî hassasiyeti ön planda tutmuş ve bu doğrultuda istidlâllerde bulunmuştur. Bu yönüyle Cüşemî, Mu'tezile'de daha çok dilciliği ile temâyüz etmiş kelâmcı ve müfessirlerin izahlarını referans olarak kullanmıştır. Ayrıca Cüşemî, Basra, Bağdat, Küfe dil ekolüne mensup filologların görüş ve yorumlarıyla, Arapların ifade-üslûp özelliklerini de birer materyal olarak zikretmiştir. Cüşemî, sadece önemseydiği yerleri sarfî ve nahvî açıdan ele almış, bu açıdan tüm âyetlerin i'râb tahlilini yapmamıştır. *et-Tehzîb fi't-tefsîr* ile alakalı daha önce birtakım akademik çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu çalışmalarda *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'in dilbilimsel kaynaklarına kısmen temas edilse de detaylarından bahsedilmemiştir. Dolayısıyla, bu konuda ayrıntılı bir araştırma yapılmaması böyle bir çalışmanın ortaya konulmasına dair meşruiyet zemini oluşturmuştur. Bu çalışmada, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'in baştan sona taranması suretiyle dilbilimsel kaynakları tespit edilmeye çalışılacaktır

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mu'tezile, Hâkim el-Cüşemî, et-Tehzîb fi't-Tefsîr, Nahiv, İ'râb, Dilbilimsel.

LINGUISTIC SOURCES AL-HÂKİM AL-JUSHAMÎ'S AL-TAHZÎB Fİ'T-TAFSÎR

Abstract

This article includes an analysis of the linguistic sources used by al-Hâkim al-Jushamî (d. 494/1101) in his work al-Tahzîb fi al-Tafsîr. Hâkim al-Jushamî was a commentator and theologian who adopted the Mu'tazilite theory of knowledge in theological-typical issues. Al-Jushamî, like the Mu'tazilite scholars before him, who were distinguished by their linguism, read the Qur'an as a linguistic text and used this feature to a great extent in his tafsîr methodology. Al-Jushamî prioritised the Mu'tazilite sensitivity in linguistic analyses as well as in theological issues and made deductions in this direction. In this respect, al-Jushamî used the explanations of theologians and exegetes who were distinguished in the Mu'tazilites mostly for their linguistics as references. In addition, al-Jushamî mentioned the views and interpretations of philologists

* Bu makale, Doç. Dr. Ferihan ÖZMEN danışmanlığında hazırlanmakta olan , "*Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-tefsîr Adlı Eserinin Mu'tezilî Kaynakları*" isimli doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Doktora öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

e-mail: kasas_26@hotmail.com, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0003-3887-3504>

Atıf/Citation: Sarı, Halil. "Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb Fî't-Tefsîr Adlı Eserinin Dilbilimsel Kaynakları". *BAİD 19* (Haziran 2024), 55-103.

belonging to Basra, Baghdad, and Kufa linguistic schools, as well as the expressive and stylistic features of the Arabs as material. Al-Jushamî only dealt with the places he cared about from the point of view of sarf and nahwî, and did not analyse the i'râb of all the verses from this point of view. Some academic studies on al-Tahzîb fî't-tafsîr have been conducted before. Although the linguistic sources of al-Tahzîb fî't-tafsîr were partially mentioned in these studies, the details were not mentioned. Therefore, the lack of a detailed research on this subject has created a legitimate ground for such a study. This study will try to identify the linguistic sources of al-Tahzîb fî't-tafsîr by scanning it from beginning to end.

Keywords: Tafsîr, Mu'tazilah, al-Hâkim al-Jushamî, al-Tahzîb fî al-Tafsîr, Syntax, I'râb, Linguistic.

GİRİŞ

Kur'ân'ın sahih bir şekilde anlaşılabilmesinin esas şartlarından birisi de onun kendine has dil yapısına, özelliklerine ve detaylarına hâkim olmaktır. Dolayısıyla, âyetlerin nâzil olduğu dönemdeki dilin niteliklerine ve inceliklerine vâkîf olmak tefsirin en önemli unsurlarındandır. Erken dönemden itibaren, Kur'ân'ın daha çok dil, ifade ve üslûp özelliklerini ön plana çıkaran tefsir faaliyetleri dikkat çekmektedir. Âyetlerin yorumunda büyük ölçüde akli nakle önceleyen Mu'tezile âlimleri kelâmcı olmalarının yanında dilci olmalarıyla da meşhur olmuşlardır. Mu'tezile'de bilhassa Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934), Alî b. İsâ er-Rummânî (ö. 384/994) ve Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi müfessirler bu alanda temayüz etmişlerdir. Aynı gelenekten gelen Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101) *et-Tehzîb fî't-tefsîr* adlı eserinde dilbilimsel tahliller üzerinde büyük bir hassasiyetle durmuş ve birçok dilbilimsel kaynaktan istifade etmiştir. Cüşemî, *Tehzîb fî't-tefsîr* adlı eserinde Mu'tezile mezhebine mensup birçok müfessir ve kelâmcının görüşlerini bir araya getirdiği için Kâdî Abdülcebbâr'dan (ö. 415/1025) sonra Cübbâiyye ve Behşemiyye ekolünün en etkili siması hâline gelmiştir. Bu bakımdan Cüşemî, kendisinden önceki Mu'tezile literatürünün sonraki dönemlere ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Cüşemî'nin *et-Tehzîb fî't-tefsîr* adlı eserinde "Sûrelerin faziletleri", "Kıraat", "Lugat", "Nüzûl sebebi", "Nazm", "Ma'nâ", "Ahkâm" şeklinde oluşturulan müstakil başlıkların yanına "el-İ'râb" adında bir başlık ilave edilmiş ve açılan bu bölümde âyetlerin dilbilimsel kurallar çerçevesinde tefsiri yapılmıştır. Ayrıca tefsir, müellifin oldukça kısa bir mukaddimesiyle başlamış, daha sonra onu "Ulûmu'l-Kur'ân" şeklinde açılan bir başlık takip etmiştir. Bunun akabinde, "Kur'ân'ın isimleri" şeklinde bir başlığa yer verilmiş ve "Kur'ân" kelimesinin etimolojisine dair birçok rivâyetten söz edilmiş, daha sonra *istiâzenin* tefsiri yapılmıştır. Tefsir, Fâtiha Sûresiyle başlamış, Nâs Sûresiyle bitirilmiştir. Daha önce tefsiri yapılan kelime ve kavramların zaman zaman tefsirine gerek duyulmamış, bazen de bu kuralın dışına çıkılarak tefsiri yapılan kelime ve kavramın tekrar izahı yapılmıştır. Tefsirin sonunda yine Kur'ân ilimlerine dair bazı mülâhazalarda bulunulmuştur.

Cüsemî'nin *et-Tehzib fi't-tefsîr*'i bütünüyle *İ'râbü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân* tarzında dilbilimsel bir tefsir kabul edilmese de âyetlerin tefsirinde dilbilimsel tahliller son derece mühim bir yer işgal etmektedir. Bu açıdan, tefsirde kullanılan dilbilimsel referansların tespitinin yapılması ehemmiyet arz etmektedir. Son zamanlarda *et-Tehzib fi't-tefsîr* üzerine yapılan çalışmalarda Cüsemî'nin tefsir metodolojisi, onun Mu'tezile ve tefsir literatüründeki yeri şeklinde araştırmalar yoğunluk kazanmaktadır. Ancak yapılan çalışmalarda *et-Tehzib fi't-tefsîr*'in dilbilimsel yönünün detaylı etüde tabi tutulmadığına şahit olunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Cüsemî'nin âyetlere dilbilimsel yaklaşımındaki yönteminin nasıllığına dair bir kanaatin oluşmasını, bu minvalde kullanmış olduğu kaynakları teşhis etmeyi, kaynak takdirindeki temayülü ve hangi kaynağa daha fazla rağbet ettiğinin tespitini hedeflemektedir.

Kuşkusuz Cüsemî, lugavî tefsirin önde gelen Basra, Bağdat ve Kûfe dil ekollerine mensup dilbilimcilere ait görüş ve yorumları kendi tefsirine aktarmak suretiyle dilbilimsel literatüre katkı sunmaktadır. Öte yandan Cüsemî'nin *et-Tehzib fi't-tefsîr*'i, muhtelif sebeplerden günümüze intikal edememiş bazı Mu'tezile müfessirlerinin tefsir rivâyetleri hakkında bilgi ve belge sunan zengin bir kaynaktır. Hâl böyle olunca, çalışmanın sonunda Mu'tezile müfessirlerinin dilbilimsel bağlamda yapmış oldukları izahlardan bir nebze olsun haberdar olma imkânı elde edilecektir.

et-Tehzib fi't-tefsîr, birçok Mu'tezilî rivâyeti ihtiva ettiğinden, kullandığı dilbilimsel kaynaklar da buna paralel olarak yoğunluk kazanmaktadır. Dolayısıyla *et-Tehzib fi't-tefsîr*'de, âyetlerin i'râb tahlillerinde Mu'tezile'de dilciliği ile tebarüz eden Ebû Müslim el-İsfahânî'ye ait rivâyetlerin fazlalığı daha karakteristik bir mahiyet oluşturmaktadır. Bununla birlikte, dilbilimsel izahlar bağlamında bilhassa Basra ve Kûfe dil ekolünün görüş ve yorumları *et-Tehzib fi't-tefsîr*'de merkezî bir yer işgal etmektedir. Ayrıca, dilbilimsel meselelerde Arapların ifade ve üslûp özellikleri de *et-Tehzib fi't-tefsîr*'de temel kaynak olarak kullanılmaktadır. Bu tespitten hareketle Cüsemî'nin tefsiri, dilbilimsel rivâyetleri geniş ölçüde ihtiva ettiği için üzerinde ciddi bir inceleme yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Daha önce zikredildiği gibi *et-Tehzib fi't-tefsîr* üzerine bazı akademik çalışmalar yapılmıştır. Örneğin, Suriyeli âlim Adnân Zerzûr'un 1971 yılında *أَلْحَاكِمُ الْجُسْمِيُّ* (Hâkim el-Cüsemî ve Kur'ân'ı Tefsir Metodolojisi) adında doktora tezi hazırladığının hatırlatılması gerekmektedir. Zerzûr, söz konusu bu çalışmasında, Cüsemî'nin hayatını, eserlerini, Cüsemî öncesi Mu'tezile tefsir faaliyetlerini, *et-Tehzib fi't-tefsîr*'in kaynaklarını, Mu'tezile müfessirlerinin *et-Tehzib fi't-tefsîr* üzerindeki etkilerini, âyetleri tefsir yöntemini, *et-Tehzib fi't-tefsîr*'in muhtevasını, ulûmu'l-Kur'ân hakkındaki görüşlerini incelemektedir.

Zerzûr, bu çalışmasında Cüşemî'nin dilbilimsel yönüne atıfta bulunsa da detaylı izahlara yer vermemektedir.

Cüşemî'nin *et-Tehzîb fî't-tefsîr*'i üzerine yapılan akademik çalışmalar bununla sınırlı kalmamıştır. Zira Cemal Sünbül 2019 yılında, "Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî ve *et-Tehzîb fî't-Tefsîr* Adlı Eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri" şeklinde yüksek lisans tezi hazırladığı not edilmelidir. Mezkûr çalışmada, Cüşemî'nin yaşadığı sosyo-kültürel durumu, hayatı, Mu'tezile ve Zeydî gelenekteki yeri, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*'in geriye dönük Mu'tezilî bağlantıları incelenmiştir. Bahse konu olan bu çalışma, Fâtîha Sûresi ile Bakara Sûresinin 253. âyetine kadar olan kısım esas alınarak gerçekleştirilmiş olup tefsirin tamamı inceleme konusu yapılmamıştır. Zikredilen bu çalışmada, "el-Luga", "el-İ'râb" ve "Dilbilimsel İzahlar ve Arap Şiirinden İstifade" şeklinde açılan başlıklarda belli ölçüde Cüşemî'nin başlıca i'râb tahlillerinden ve kullandığı kaynaklardan söz edilmiştir.

2020 yılında Kitap Dünyası Yayınlarından çıkan Süleyman Nuro'l'un "Tefsirde Zâhire Bağlılık Problematiği Hâkim el-Cüşemî Örneği" şeklinde bir çalışmasının olduğu belirtilmelidir. Söz konusu bu çalışma, *et-Tehzîb fî't-tefsîr* genelinde yapılmış olup giriş bölümünde Cüşemî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısaca malumat verilmiştir. Ayrıca bu bölümde, zâhir-bâtın kavramları ve aralarındaki farka değinilmiştir. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise Cüşemî'nin Kur'ân tasavvuru, zâhire bağlılık problematikliği, hakikat ve mecâz telakkisi dikkate alınmış olup *et-Tehzîb fî't-tefsîr*'in dilbilimsel kaynaklarından bahsedilmemiştir.

Bu çalışmalara ilave olarak, Faruk Özdemir 2023 yılında "Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb fî't-Tefsîr* Adlı Eserinde Mu'tezilî Görüşlerin Etkisi" adında bir makale yayımlamıştır. Bu çalışmada, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*'de bulunan *sem'ıyyât* bahisleri incelenmiş ancak *et-Tehzîb fî't-tefsîr*'in dilbilimsel yönüne herhangi bir atıfta bulunulmamıştır.

Bundan başka, Recep Kadiroğlu'nun 2023 yılında "Hâkim el-Cüşemî ve Tefsirdeki Metodu" adında makale çalışması yaptığından söz etmek gerekmektedir. Yazar, söz konusu bu çalışmasında kısmen de olsa Cüşemî'nin dilbilimsel izahlarından bahsetmiştir.

Ayrıca, Fatih Pamuk tarafından 2023 yılında, "Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb fî't-Tefsîr* Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru" isimli yayımlanmamış doktora tezinin yapıldığının kaydedilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte aynı yazarın 2024 yılında, "Mu'tezile'nin İki Temsilcisi: Cüşemî-Zemahşerî İrtibatı ve el-Keşşâf'ın Orijinalliyiği" ile "Mu'tezilî Perspektiften Nuh Kıssası: Cüşemî Örneği" şeklinde makale hazırladığının belirtilmesi gerekmektedir. Bahse konu olan bu çalışmalardan özellikle birincisinde cüzi miktarda Cüşemî'nin dilbilimsel izahlarından ve kaynaklarından bahsedilmiştir.

Gelinen bu noktada, bu makalenin mezkûr çalışmalardan farkı, Cüşemî'nin âyetleri dilbilimsel çerçevede izah yöntemini ve bu doğrultuda kullanmış olduğu kaynakların tespitini incelemesidir. Bu itibarla, çalışmada Cüşemî'nin atıfta bulunduğu dilcilerin görüş ve yorumlarıyla ilgilendiği bazı dilbilimsel meseleler müstakil başlıklar altında tahlil edilecektir. Ayrıca bu çalışmada, kısaca Hâkim el-Cüşemî'nin hayatından ve *et-Tehzîb fi't-tefsîr* adlı eserinin kısaca tanıtımı yapılacaktır. Daha sonra, Cüşemî'nin kullandığı dilbilimsel kaynakların tespiti ve değerlendirmesi yapılarak izahını ortaya koyduğu dilbilimsel tahlillerle ilgili bazı örnekler sunulacaktır. Bunun dışında Cüşemî'nin, dilcilerin rivâyetlerini nakletmede kullandığı usûl ve yönteminden bahsedilecektir.

Bu çalışmada, Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî'nin tahkiikiyle Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye ve Dâru'l-Kütübi'l-Lübnâniyye yayınevlerinin ortaklaşa basımıyla 2019 yılında 10 cilt hâlinde neşredilen baskısı kullanılacaktır. Buna ilave olarak, Cüşemî'nin hayatının anlatıldığı tabakât türü eserlere ve konuyla alakalı diğer bazı kitaplara yer yer atıflarda bulunulacaktır.

1. Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101)

Hayatı hakkında çok fazla bilgi olmayan Hâkim el-Cüşemî'nin (ö. 494/1101) kaynaklarda tam ismi el-Muhsîn b. Muhammed b. Kerrâme el-Çüşemî el-Beyhâkî el-İmâm el-Hâkim Ebû Said el-Cüşemî'dir.¹ Cüşemî, 413/1022 yılında Horasan'ın "Cüşem" kasabasında dünyaya gelmiştir.² Nisbesinin Kahtânî Arap aşiretine bağlı Benû Çüşem b. el-Hâris b. el-Hazrec olduğu rivâyet edilmiştir.³ Horasan'da bulunan Arap kabilelerinden birine mensup olabileceğine dair rivâyetler de serdedilmiştir.⁴

Cüşemî'nin, "Cüşem" şeklinde anılması bir telakkiye göre, doğduğu yöreye nisbet edilmesinden dolayıdır.⁵ Diğer bir yaklaşıma göre, bağlı bulunduğu

¹ İbn Funduk Ebû'l-Hasen Zâhîrüddîn Ali b. Zeyd el-Beyhâkî, *Târîhu Beyhakî*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Dimaşk: Dâru İkra, 1424/2004), 390; İbrâhîm b. el-Kâsım b. el-İmâm el-Müeyyed-Billâh, *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdüsselâm b. Abbâsi'l-Vecîhî (Amman: Müessesetü'l-İmâmü Zeyd b. Alî es-Sekâfî, 2001), 891; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi's-Şi'a* (Beyrut: Dâru'l-Advâ, 1983), 5/122.

² Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977), 1/538; İbn Funduk, *Târîhu Beyhakî*, 390.

³ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu kabâilil-arabi'l-kadîme ve'l-hadîse* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/187-188.

⁴ Adnân Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1971), 68.

⁵ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muâlimî el-Yemânî (Kahire: el-Fûrûku'l-Hadîseti lit'-tibâati ve'n-nüşûr, 1977), 3/278; İbn Funduk, *Târîhu Beyhakî*, 390; Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*, 67.

kabilesinden dolayı bu isimle yâd edilmiştir.⁶ “Hâkim” lakabını alması ise ilmî disipliniyle ilişkilendirilmiştir. Nitekim, birçok açıdan rivâyetleri büyük bir hassasiyetle toplamasından dolayı kendisinin bu şekilde zikredildiği kaydedilmiştir.⁷ Ama o, daha çok “Cüşem” ismiyle meşhur olmuştur.⁸ Fıkıhta Hanefî mezhebini benimseyen Cüşemî,⁹ bazı kaynaklarda Mu'tezile davetçisi, destekçisi, Cübbâiyye ekolünün son temsilcisi şeklinde sıfatlarla tavsif edilmiştir.¹⁰ Diğer taraftan, Cebriyye karşıtı sert söylemleriyle ön planda olan Cüşemî, bir rivâyete göre *Risâletü Şeyh Ebî Mürre*,¹¹ başka bir rivâyete göre, *Risâletü Şeyh İblîs İlä Manâhîs* eseri sebebiyle,¹² diğer bir iddiaya göre, i'tizâlî görüşlerinden dolayı 494/1101 yılında Mekke'de öldürülmüştür.¹³

2. et-Tehzîb fî't-Tefsîr

Cüşemî'nin *et-Tehzîb fî't-tefsîr*inde “Sûrenin Fazileti”, “Kıraat”, “Lugat”, “İ'râb”, “Nüzûl”, “Nazm”, “Mâ'nâ”, “Ahkâm” ve “Kıssa” şeklinde müstakil başlıklar açılmıştır. Cüşemî'deki gibi derli toplu olmasa da Cüşemî'nin tefsirinde takip ettiği usûl ve yöntemin bir benzerinin Cüşemî'den önce İmâmîyye Şîa'sına mensup Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) *et-Tibyân* adlı eserinde de tatbik edildiğinin hatırlatılması gerekmektedir. Bu da Cüşemî'nin tefsirinde uyguladığı söz konusu usûl ve yöntemin Tûsî'den esinlenerek yaptığını düşündürmektedir.¹⁴ Cüşemî'nin açtığı başlıklardan özellikle “mâ'nâ” rivâyetlerin toplandığı yer olması münasebetiyle tefsirin zübdesini

⁶ İbrâhim. b. el-Kâsım, *Tabakâtü'z-Zeydiyye*, 891; Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fî tefsîri'l-Kur'ân*, 67.

⁷ Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fî tefsîri'l-Kur'ân*, 66.

⁸ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beirut: Dâru'l-İlmî'l-Malâyîn, 2002), 5/287.

⁹ Abdurrahmân Süleymân Sâlimî, “Mukaddime”, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, mlf. Kâdî Ebû Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. Kerâme el-Hâkim el-Cüşemî (Beirut-Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye-Dâru'l-Kütübî'l-Lübânîyye, 2019); Kâdî Ebû Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil fî'l-usûl*, thk. Ramazan Yıldırım (İstanbul: Dâru'l-İhsân, 2018), 27, 29.

¹⁰ Abdüsselâm Abbâs Vecihî, *A'lâmu'l-müellifîne'z-Zeydiyye* (San'a: Müessesetü'l-İmâmü Zeyd b. Alî es-Sekâfî, 2018), 2/175; Ebû'l-Hasen Abdullâh b. Miftâh, *el-Müntezau'l-muhtâr mine'l-ğaysi'l-midrâr el-ma'rûf bi şerhi'l-ezhâr* (Beirut: Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî, 2014), 1/88; Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fî tefsîri'l-Kur'ân*, 93.

¹¹ Ahmed b. Sâlih Ebû'r-Ricâl, *Matliu'l-budûr ve mecmau'l-buhûr*, thk. Abdü'r-Rakîb Muthir Muhammed Hicr (Yemen: Merkezi Ehl-i Beyt'i-Dirâsetü'l-İslâmiyyeti, 2004), 1/405.

¹² Vecihî, *A'lâmu'l-müellifîne'z-Zeydiyye*, 2/175-176; İbn Funduk, *Târîhu Beyhakî*, 390; Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî ilmî'l-kelâm, “Zeydiyye”* (Beirut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1991), 3/185.

¹³ Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fî tefsîri'l-Kur'ân*, 73.

¹⁴ Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Âgâ Büzürg-i Tahrânî (Beirut: İhyâu't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1/52, 53, 57, 68, 71, 74, 77, 78, 84; 2/6, 7, 16, 17, 23, 25, 31, 34, 35, 38, 47, 49, 54, 61; 3/290, 291, 298, 300.

oluşturmuştur.¹⁵ Mezkûr başlıklardan “ahkâm” ise Cüşemî'nin kelâmcı kimliğini en tipik şekliyle sergilediği alan olmuştur.¹⁶ Aynı zamanda bu bölümde fikhî meselelere işaret eden âyetlerin delâlet ettiği hükümler ve rivâyetler ortaya konulmuştur.¹⁷

et-Tehzîb fi't-tefsîr'de, sahâbenin, tabiînin, tebeu't-tâbiînin, dilcilerin, diğer bazı müfessirlerin ve Mu'tezilî âlimlerinin rivâyetleri çoğunlukla yorumsuz aktarıldığı için tefsirin rivâyet temelli olduğu düşünülebilir. Buna mukabil, âyetlerin işaret ettiği kelâmî meselelerle ilgili istidlâlerde bulunulması hasebiyle dirâyet temelli bir tefsir olduğu da ileri sürülebilir.

et-Tehzîb fi't-tefsîr'in en temel karakteristiği âyetlerin tefsirinde Mu'tezile tefsir rivâyetlerinin çokça kullanılmış olmasıdır. Bir adım daha ileri gidilirse, tefsirde hemen her sayfada Mu'tezilî bir müfessir veya kelâmcıya atıfta bulunulmuştur. Hâl böyle olunca, tefsirin odak noktasını kelâmî meseleler oluşturmuş, Mu'tezilî paradigma başta Cebriyye olmak üzere diğer fırkalar karşısında kıyasıya savunulmuştur.¹⁸

¹⁵ Bk. Kâdî Ebû Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. Kerâme el-Hâkim el-Cüşemî Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, thk. Abdurrahmân Süleymân Sâlimî (Beyrut-Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye-Dâru'l-Kütübî'l-Lübnâniyye, 2019), 1/220, 224, 227, 232, 236, 239, 245, 246, 248, 251, 254, 257, 258, 259, 261, 265, 267, 269, 270, 273, 274, 275, 648, 735; 2/1272; 1287, 1296, 1527, 1566; 3/1853, 1884, 1946, 2207; 5/3763, 3781, 3794, 3797, 3798, 3838, 3857; 6/3951, 4158, 4159, 4263, 4399; 7/5335, 5340; 8/5575, 5578, 5951; 9/6455, 6683, 6821, 6837; 10/7018, 7030, 7068.

¹⁶ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/658, 710; 2/1185; 3/1898, 1901, 2047, 2259, 2272; 4/2537, 2714, 2967; 5/3193, 3197, 3202, 3217, 3225, 3231, 3255, 3258, 3324, 3364, 3379, 3383, 3403, 3413, 3415, 3426, 3570, 3739; 6/3945, 3991, 4029, 4061, 4111, 4118, 4175, 4501; 7/5031; 8/5501, 5581, 5590, 5685, 5721, 6100, 6115; 9/6206, 6481, 6585, 6705; 10/6948, 6953, 7169, 7392.

¹⁷ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/218, 352, 358, 359, 463, 467, 526, 530, 564, 584, 641, 668, 715, 716, 724, 738, 739, 740, 758, 762, 763, 769, 770, 783, 803, 805, 809, 811, 812, 813, 814, 825, 832, 882, 894; 2/952, 961, 966, 1059, 1253, 1462, 1483, 1485, 1487, 1500, 1518, 1523, 1570, 1571, 1572, 1573; 3/1695, 1696, 1697, 1699, 1764, 1768, 1769, 1882, 1955, 1959; 4/2836, 2984, 2986, 3087; 6/4123, 4125; 7/5119, 5136, 5137, 5140, 5177, 5178, 5179, 5183, 5184, 5185, 5186, 5189, 5311, 5382; 8/5625, 5629, 5699, 5781, 5782, 5943, 9/6242, 6243, 6813, 6818; 10/6929, 6930, 6931, 6967, 6968, 7098.

¹⁸ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/294, 336, 339, 566, 657, 676, 829, 836; 2/982, 1016, 1023, 1028, 1171, 1196, 1348, 1564, 1583; 3/1774, 1777, 1809, 1829, 1838, 1871, 1890, 1898, 1918, 2023, 2156, 2157, 2158, 2182, 2242, 2260, 2274, 2301, 2280; 4/2474, 2496, 2538, 2567, 2589, 2802, 3036; 5/3240, 3243, 3289, 3343, 3394, 3436, 3510, 3588, 3691, 3744, 3807; 6/3927, 3964, 3989, 3999, 4031, 4112, 4212, 4282, 4343; 7/4875, 4886, 4933, 4934, 4939, 4986, 5015, 5152, 5205, 5224, 5268, 5341, 5369; 8/5465, 5451, 5556, 5575, 5581, 5594, 5604, 5671, 5673, 5681, 5691, 5706, 5791, 5794, 5870, 5909, 5921, 5955, 5989, 6024, 6036, 6059, 6079; 9/6170, 6176, 6424, 6456, 6480, 6499, 6507, 6514, 6544, 6599, 6701, 6702, 6705, 6802, 6854; 10/6981, 7043, 7104, 7105, 7128, 7129, 7205, 7362, 7502, 7609.

3. et-Tehzîb fî't-Tefsîr'in Dilbilimsel Kaynakları

Cüsemî'nin *et-Tehzîb fî't-tefsîr*'inde dilbilimsel tahliller *اللُّعَّةُ* ve *الإِعْرَابُ* başlığı altında yapılmış, bazen dilbilimsel meseleler izah edilirken kaynak gösterilmiş, bazen de herhangi bir kaynağa işaret edilmemiştir. *et-Tehzîb fî't-tefsîr*'de dilbilimsel meseleler izah edileceği zaman Arapların dilsel örflerindeki çeşitli terim, terkip ve deyimlere sıkça atıflarda bulunulmuştur. Bununla birlikte *et-Tehzîb fî't-tefsîr*'de, Basra, Bağdat, Küfe dil ekolüne mensup dilcilerle Mu'tezile'ye bağlı âlimlerin görüş ve yorumlarından da istifade edilmiştir. *et-Tehzîb fî't-tefsîr*'in dilbilimsel kaynaklarını şu şekilde detaylandırmak mümkündür:

3.1. Basra Dil Ekolü

Cüsemî, âyetlerin i'râb tahlillerinde Basra dil ekolünün temsilcilerinden İsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766),¹⁹ Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 186/796), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), Ebû Feyd Müerric b. Amr es-Sedûsî (ö. 195/810-811), Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820),²⁰ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), Kutrub (ö. 210/825), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Ebû Sa'îd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî (ö. 216/831),²¹ Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (ö. 225/840), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869),²² Müberred (ö. 286/900), Ebû İshâk İbrâhîm b. Serî ez-Zeccâc (ö. 311/923), İbnû's-Serrâc (ö. 316/929)²³ ve İbn Düreyd (ö. 321/933)²⁴ gibi dilbilimcilerin görüş ve yorumlarını kaynak olarak kullanmaktadır.

Cüsemî'nin tefsirinde Basralı dilcilerden gelen izahlar önemli bir yer işgal etmektedir. Hatta Cüsemî, aralarında Zeccâc'ın da bulunduğu Sîbeveyhi, Ahfeş el-Evsat gibi dilcilerden *أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ* (Arap ehli) şeklinde bahsetmekte ve onların dilbilimsel meselelere olan hakimiyetlerini bu ifadeyle dile getirmektedir.²⁵ Başka bir yerde *أَهْلُ اللُّعَّةِ* (dilciler) tabirini kullanmakta bunların da Ahfeş, Kutrub, Zeccâc ve Müberred olduğunu söylemektedir.²⁶

Cüsemî, Basra dil ekolüne mensup dilcilerin büyük ölçüde isimlerini zikrederek rivâyetlerine yer vermektedir. İsim tasrih etmediği yerlerde ise *أَكْثَرُ النَّحَاةِ* (Nahivcilerin çoğu),²⁷ *قَالَ الْبَصْرِيُّونَ* (Basralılar şöyle dedi),²⁸ *هَذَا قَوْلُ الْبَصْرِيِّينَ* (Bu,

¹⁹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2730.

²⁰ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2591; 7/4948.

²¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/332; 4/2869, 3111; 6/4154, 4479; 8/5513, 5528; 10/7253, 7327.

²² Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 3/1884.

²³ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/211, 339, 406, 458.

²⁴ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/362; 3/1740.

²⁵ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/371; 5/3628.

²⁶ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2788.

²⁷ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/899.

Basralıların görüşüdür),²⁹ وَ هُوَ قَوْلٌ بَعْضُ الْبَصْرِيِّينَ (O, Basralıların bazısının görüşüdür),³⁰ قَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ (Basralıların bazısından rivâyetle),³¹ عَنْ بَعْضِ الْبَصْرِيِّينَ (Basralıların bazısı şöyle dedi),³² عَنْ بَعْضِ نَحَاةِ الْبَصْرَةِ (Basralı nahivcilerin bazısından rivâyetle),³³ عِنْدَ الْبَصْرِيِّينَ (Basralılara göre) gibi tabirler kullanılmaktadır.³⁴ Ayrıca Cüşemî, وَ هِيَ لُغَةٌ كُرَيْشٍ (O, Kureyş lehçesidir),³⁵ وَ هِيَ لُغَةٌ هِجَازٍ (O, Hicaz lehçesidir),³⁶ وَ هِيَ لُغَةٌ هِجَازٍ (O, Hüzeyl lehçesidir),³⁷ وَ هِيَ لُغَةٌ تِهَامَةَ (O, Tihâme lehçesidir), çölde yaşamaları sebebiyle dillerinin sâfiyetini koruyan Temîm ve Kays kabilelerinden³⁸ وَ هِيَ لُغَةٌ تَمِيمٍ (O, Temîm lehçesidir),³⁹ وَ هِيَ لُغَةٌ قَيْسٍ (O, Kays lehçesidir),⁴⁰ şeklinde rivâyetlerde bulunmaktadır.⁴¹

Cüşemî'nin tefsirinde görüş ve yorumlarına başvuru Basralı dilcilerden başlıcalarını şu şekilde sırlamak mümkündür:

3.1.1. Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)

Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'inde dilbilimsel meseleler kapsamında görüşlerine atıfta bulunulan dilcilerin başında Halîl b. Ahmed gelmektedir. Cüşemî, onun görüşlerini genel manada kelimelelere getirmiş olduğu izahlar çerçevesinde kullanılmaktadır.⁴² Örneğin Cüşemî, Halîl b. Ahmed'in Hakkâ Sûresi 69/7. âyetteki حُسُومًا kelimesini الْفَطْعُ (kesmek) şeklinde açıkladığını nakletmektedir.⁴³ Cüşemî, bazen de onun istîshâdda bulunduğu şiirleri zikretmekte⁴⁴ ve onun dilbilimsel izahlarından bahsetmektedir.⁴⁵ Örneğin Cüşemî'nin naklettiğine göre Halîl b. Ahmed, Nûr Sûresi 24/1. âyetteki سُورَةٌ lafzının terkipteki durumuyla alakalı bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Nitekim Halîl b. Ahmed, zâhirde ibtidâ gibi görünen سُورَةٌ kelimesinin esasında haber olduğunu, müptedânın ise mahzûf olduğunu söylemektedir. Hâl böyle

²⁸ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1093.

²⁹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4119.

³⁰ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 3/2379.

³¹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1454.

³² Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 9/6501.

³³ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2687; 7/5103.

³⁴ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/473; 8/5755; 9/6557; 10/7144.

³⁵ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/640; 6/4547.

³⁶ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/276.

³⁷ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/344.

³⁸ Bk. Sa'îd el-Afgânî, *Min târîhi'n-nahv* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts), 64.

³⁹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/294.

⁴⁰ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1114.

⁴¹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1320.

⁴² Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1157, 1325; 3/1714, 1740, 1855, 1966, 2139; 8/5528, 5639, 5926; 9/6596.

⁴³ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7055.

⁴⁴ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2591.

⁴⁵ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1159; 10/7098.

olunca Araplar, cümleye nekra ile başlamadıkları için âyetin takdiri هَذِهِ سُورَةٌ şeklinde⁴⁶.

Cüsemî, Halîl b. Ahmed'in rivâyetlerini عَنْ خَلِيلٍ (Halîl'den rivâyetle),⁴⁷ حَكَاهُمَا (ikisini Halîl hikâye etti),⁴⁸ هَذَا مَذْهَبُ خَلِيلٍ (Onu Halîl hikâye etti),⁴⁹ قَالَ خَلِيلٌ (Halîl şöyle dedi) tarzında ifade kalıplarıyla aktarmaktadır.⁵¹ Arada onun eserine işaret ederek صَاحِبُ الْعَيْنِ (Ayn'ın sahibi),⁵² وَ فِي كِتَابِ الْخَلِيلِ (Halîl'in kitabında) gibi ifadeler kullanmaktadır.⁵³ Cüsemî, bazı âyetlerin tefsirinde Halîl b. Ahmed'in görüşlerini kendi yaklaşımlarına destek bâbında zikretmektedir.⁵⁴

3.1.2. Sîbeveyhi (ö. 186/796)

Sîbeveyhi, Cüsemî'nin nahvî meselelerde görüşlerini muteber kabul ettiği dilbilimcilerdendir. O, tefsirinde Sîbeveyhi ile ilgili rivâyetleri عَنْ سَيْبَوَيْهِ (Sîbeveyhi'den rivâyetle),⁵⁵ قَالَ سَيْبَوَيْهِ (Sîbeveyhi şöyle dedi),⁵⁶ هَذَا مَذْهَبُ سَيْبَوَيْهِ (Bu, Sîbeveyhi'nin görüşüdür),⁵⁷ هَذَا قَوْلُ سَيْبَوَيْهِ (Bu, Sîbeveyhi'nin görüşüdür),⁵⁸ أَجَازَ سَيْبَوَيْهِ (Sîbeveyhi cevaz verdi),⁵⁹ حَكَى سَيْبَوَيْهِ (Sîbeveyhi hikâye etti) şeklinde nakletmektedir.⁶⁰ Cüsemî, Sîbeveyhi'nin görüşlerini diğer bazı dilcilerle birlikte, bilhassa Halîl b. Ahmed ve Ahfeş el-Evsat'la aynı bağlamda zikretmektedir. Örneğin عِنْدَ الْخَلِيلِ وَ سَيْبَوَيْهِ وَ الْأَخْفَشِ (Halîl, Sîbeveyhi ve Ahfeş'e göre),⁶¹ عَنْ سَيْبَوَيْهِ وَ الْأَخْفَشِ (ikisini, Sîbeveyhi ve Ahfeş zikretti),⁶² عَنْ سَيْبَوَيْهِ وَ الْبَصْرِيِّ (Sîbeveyhi ve Ahfeş'ten rivâyetle),⁶³

⁴⁶ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 7/5108.

⁴⁷ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/322, 899.

⁴⁸ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3576.

⁴⁹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 7/4710.

⁵⁰ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/201; 6/4590.

⁵¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/211, 291; 2/1037, 1026, 1131, 1401, 1590, 1647; 4/2534; 5/3532, 3576, 3615; 6/4063, 4085; 9/6648; 10/7141, 7431.

⁵² Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3538.

⁵³ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1408.

⁵⁴ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/455; 9/6648.

⁵⁵ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/513; 2/955; 4/2561; 6/3988.

⁵⁶ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/429; 2/1151; 3/1711; 4/2706.

⁵⁷ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/201; 6/4590.

⁵⁸ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1073; 6/4024.

⁵⁹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4591.

⁶⁰ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/303, 323.

⁶¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/355.

⁶² Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/297.

⁶³ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 3/1953.

Basralılardan rivâyetle),⁶⁴ قَالَ الْخَلِيلُ وَ سَيِّبِيهِ (Halîl ve Sîbeveyhi şöyle dedi) gibi ifadeler bunlardan bazılarıdır.⁶⁵

Cüşemî, âyetleri dilbilimsel çerçevede tahlil edeceği zamanlarda Sîbeveyhi'nin izahlarını kaynak olarak kullanmakta ve onun rivâyetleriyle alakalı bazı detaylardan söz etmektedir. Örneğin Cüşemî'nin bildirdiğine göre Sîbeveyhi, وَيَكُنَّ ifadesinin tefsiriyle ilgili şunları söylemektedir: “Bunu Halîl’e sordum. O da şöyle dedi: وَيَ lafzı, كَأَنَّ edatından ayrılmış tenbih bildiren bir kelimedir.”⁶⁶

Cüşemî, ihtilaflı dilbilimsel bir meselenin anlaşılabilmesi için مَتَى قِيلَ (ne zaman denilirse), يُقَالُ (denilirse) tarzında soru-cevap yöntemini uygulamakta ve dilcileri bu konuda delil olarak zikretmektedir. Örneğin Cüşemî, Zümer Sûresi 39/46. âyetteki قُلْ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ifadeleri kapsamında هَلْ يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ (ne zaman denilirse), يُقَالُ (denilirse) tarzında soru sormakta ve bunda birtakım ihtilafların olduğunu söylemektedir. Nitekim Sîbeveyhi'ye göre, فَاطِرٌ lafzının sıfat olması câiz değildir, dolayısıyla âyetin takdiri, يَا اللَّهُمَّ يَا فَاطِرُ şeklindedir. Kûfe dil ekolünden Sa'leb (ö. 291/904) ise bunun tam tersini düşünmektedir. Zira Sa'leb'in yaklaşımına göre, فَاطِرٌ kelimesinin sıfat olması câiz olup âyetin takdiri, يَا اللَّهُ فَاطِرُ biçimindedir. Cüşemî, her iki dilciden aktardığı bu rivâyetler üzerine herhangi bir yorum yapmamakta, bilakis rivâyetleri nakletmekle yetinmektedir.⁶⁷

3.1.3. Yûnus b. Habîb (ö. 182/798)

Cüşemî'nin, tefsirinde kaynak olarak gösterilen dilbilimcilerden birisi de Yûnus b. Habîb'dir. Cüşemî, Yûnus b. Habîb'den nakillerde bulunurken genel hatlarıyla هَذَا مَذْهَبُ يُوسُفَ (Bu, Yûnus'un görüşüdür) tarzında ifadeler kullanmış,⁶⁸ nadir de olsa وَقَالَ يُوسُفُ النَّحْوِيُّ (Yûnus en-Nahvî şöyle buyurdu) tabirini zikretmiştir.⁶⁹ Cüşemî, Yûnus b. Habîb'in izahlarına ekseriyetle nahivle ilgili hususlarda atıfta bulunmuştur. Örneğin Cüşemî, Yûnus b. Habîb'e isnadda bulunarak, Şûrâ Sûresi 42/45. âyetteki وَتَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الدُّلِّ يَنْظُرُونَ “Ateşe sunulurken onların zilletten başlarını öne eğmiş, göz ucuyla gizli gizli baktıklarını görürsün.”⁷⁰ hitaplarındaki مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ ifadesindeki مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ harfinin ب anlamına geldiğini söylemiş ve âyetin takdirinin مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ şeklinde olduğunu belirtmiştir.⁷¹

⁶⁴ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3850.

⁶⁵ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/5098.

⁶⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5529.

⁶⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/6077.

⁶⁸ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4591.

⁶⁹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7326.

⁷⁰ eş-Şûrâ 42/45.

⁷¹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 9/6267.

3.1.4. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824)

Cüsemî, kelimelerin aslî anlamlarını tespit etmeye çalışırken Ebû Ubeyde'den birçok görüş aktarmıştır. Örneğin Cüsemî, Ebû Ubeyde'yi delil getirerek Kalem Sûresi 68/52. âyetteki *وَعَدُوا عَلَىٰ حَزْدٍ قَادِرِينَ* ifadesindeki *حَزْدٌ* kelimesini *الْمَنْعُ* (engellemek) şeklinde açıklamıştır.⁷² Cüsemî, nadir de olsa onun kiraatlerle alakalı izahlarını zikretmiş,⁷³ bazen de istiḥâdda bulunduğu şiirleri kullanmıştır.⁷⁴ Cüsemî, Ebû Ubeyde'ye ait dilbilimsel izahları salt nakletmekle iktifa etmemiş, dolayısıyla iştirak etmediği hususlarda ona muhalefet etmekten geri durmamıştır. Örneğin Ebû Ubeyde, *إِذْ قَالَ رَبُّكَ* ifadesinde *إِذْ* edatının zâid olduğunu söylemiş, Cüsemî de Ebû Ubeyde'nin bu rivâyetini, *قَالَ* şeklinde nakletmiştir. Cüsemî'nin Kur'ân tasavvuruna göre, Kur'ân'da zâidlik ve noksanlık mümkün olmadığından⁷⁵ bu meselede ona katılmamış, itirazını Zeccâc ve Alî b. İsâ er-Rummânî'nin (ö.384/994) yaklaşımları üzerinden dile getirmiştir.⁷⁶

Cüsemî, Ebû Ubeyde'nin dilbilimsel açıklamalarının bir bölümünü Halîl b. Ahmed,⁷⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822),⁷⁸ Ahfeş el-Evsat,⁷⁹ İbn Kuteybe (ö. 276/889),⁸⁰ Ebû'l-Abbâs es-Sa'leb,⁸¹ Ebû Alî el-Cübbâî (303/916)⁸² ile birlikte zikretmiş ve ona ait izahların bazılarını temrîz sıygası olan *وَهُوَ كُلُّ مُتَمَرِّدٍ* (Şeytan, insanlardan ve cinlerden her âsi, küstah olan varlıktır) şeklinde tarif etmiştir.⁸³ Cüsemî'nin meçhul kalıpta naklettiği bu tarifi hemen hemen aynı Ebû Ubeyde yapmıştır.⁸⁴

⁷² Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 10/7032.

⁷³ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/976; 6/4084; 10/7072.

⁷⁴ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4463; 9/6611.

⁷⁵ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/194; 10/7609.

⁷⁶ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/310; 2/1174.

⁷⁷ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2591.

⁷⁸ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1160, 1178.

⁷⁹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2969; 5/3838; 9/6429; 10/7118, 7264.

⁸⁰ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1648; 6/4171, 4258, 4259, 4291; 7/4682, 4873; 10/7032, 7034.

⁸¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 10/7083.

⁸² Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 3/1904; 6/4265.

⁸³ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 7/5293.

⁸⁴ Bk. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 25. Ebû Ubeyde'nin diğer bazı rivâyetleri için, bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/282, 310, 327, 643; 2/1105, 1125, 1250, 1254, 1157, 1177, 1278, 1345, 1455, 1563, 1641; 3/1858, 1859, 1953; 4/2525, 2655, 2784, 2769, 2770, 2953, 3081, 3143; 5/3277, 3308, 3309, 3368, 3544, 3546, 3634, 3647, 3754, 3768, 3780, 3791, 3844; 6/3931, 3998, 4003, 4011, 4064, 4069, 4100, 4158, 4171, 4177, 4258, 4259, 4280, 4349, 4425, 4426, 4434, 4445, 4448, 4465, 4488, 4496, 4500; 7/4691, 4692, 5301, 5103, 5155, 5181, 5304, 5324; 5328, 5343; 8/5501, 5607, 5608, 5694, 5787, 5797, 5929, 5996,

Cüsemî, nahivle ilgili ihtilafli meseleleri işlerken, Basra dil ekolüne mensup filologların görüşlerine sıkça atıfta bulunmuştur. Bu görüşlerden bazılarında iştirak etmekle birlikte, çoğunlukla rivâyeti zikretmekle iktifa etmiş ve tartışılan mesele hakkında herhangi bir fikir belirtmemiştir. Aynı kanaati paylaştığı durumlarda *يَذُلُّ عَلَيَّ مَا قُلْنَا مَا رَوَى أَبُو عُبَيْدَةَ* (Bizim söylediklerimiz Ebû Ubeyde'nin rivâyet ettiğine delildir) şeklinde ifade etmiştir.⁸⁵

3.1.5. Kutrub (ö. 210/825)

Cüsemî'nin, Basra dil ekolünden zaman zaman görüşlerine atıfta bulunduğu dilbilimci Kutrub'dur. Cüsemî, Kutrub'un görüşlerine büyük ölçüde âyetleri Arapların dilsel örfleri kapsamında izah edeceği durumlarda başvurmuştur.⁸⁶ Örneğin Cüsemî, Ashâb-ı Kehf hakkında sarfedilen *ضَرَبْنَا عَلَىٰ آذَانِهِمْ* "Onların kulaklarını kapattık."⁸⁷ ifadesinin kelâm-ı fasihten olduğunu söylemiş ve bundan kastedilen mananın "onları uyuttuk" şeklinde bir anlama karşılık geldiğini vurgulamıştır. Daha sonra Cüsemî, Kutrub'un "Araplar, hükümdarın bir kişiyi abes bir işten ve fesaddan engellediği zaman *ضَرَبَ الْأَمِيرُ عَلَىٰ يَدِ فُلَانٍ*" dediğini nakletmiştir.⁸⁸

Cüsemî, Kutrub'u zakkûm ağacının bahsedildiği ifadeler⁸⁹ bağlamında da kaynak olarak zikretmiştir. Nitekim Kutrub, zakkûmun acı bir ağaç olduğunu, dolayısıyla onun (Arabistan'ın batısındaki) Tihâme'de yetişen bir bitki olduğunu söylemiştir.⁹⁰ Ayrıca zakkumun, şeytanın başlarına benzetildiği beyanlar hakkında⁹¹ Kutrub, "Araplar görüntüsü çirkin, dikenli, acı olan bitkileri şeytanın başlarına benzetirlerdi." ifadelerini kullanmıştır.⁹²

Cüsemî, Kalem Sûresi 68/51. âyetteki *زَلَقَ* lafzının tefsiri çerçevesinde Kutrub'un *حَكَى قُطْرُبٌ عَن يُونُسَ* (Kutrub, Yûnus'tan nakletti) diyerek kaynaklarına atıfta bulunmuştur. Buna göre Kutrub, Yûnus b. Habîb'den *لَمْ أَسْمَعْ الزَّلَقَ وَ الْإِزْلَاقَ* (Araplardan *zelaga* ve *izlâg* lafızlarıyla ilgili bir şey işitmedim. Dolayısıyla biz, bunu sadece Kur'ân'da işittik) dediğini aktarmıştır.⁹³

6006, 6019, 6073; 9/6408, 6626, 6648, 6676, 6680, 6683, 6733, 6735; 10/7190, 7287, 7302, 7318, 7321, 7346, 7480, 7508, 7515.

⁸⁵ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3625.

⁸⁶ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/4780.

⁸⁷ *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Kehf 18/11.

⁸⁸ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4347, 4348.

⁸⁹ es-Sâffât 37/62.

⁹⁰ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5926.

⁹¹ es-Saffât 37/65.

⁹² Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5927.

⁹³ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7045.

Cüsemî'nin bildirdiğine göre Kutrub, bazen de Yûnus b. Habîb'in istişâdda bulunduğunu şiiirleri kullanmıştır.⁹⁴

Kutrub, Cüsemî'nin dilbilimsel bağlantıları arasında bulunmuş ve nahivle ilgili meselelerde onun izahlarına atıfta bulunmuştur. Örneğin Cüsemî, Kasas Sûresi 28/24. âyetteki *لِمَا أَنْزَلْتِ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ* ifadesindeki *لِمَا* edatındaki *ل* harfinin *إلى* anlamında olduğunu Kutrub'a isnadda bulunarak açıklamıştır.⁹⁵ Cüsemî, edatlara getirmiş olduğu izahlar çerçevesinde de onun rivâyetlerini zikretmiştir. Örneğin Kutrub, birçok âyette bahsedilen *وَيُكَلِّمُ* ifadesindeki *وَيُ* lafzını *تَفَجِّعُ* (sızlanmak, yakınmak) şeklinde açıklamış, Cüsemî de onun bu izahını zikre değer görmüştür.⁹⁶

3.1.6. Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830)

Cüsemî'nin tefsirinin birçok yerinde görüş ve yorumlarından istifade edilen dilcilerden biri Ahfeş el-Evsat'tır. Ahfeş, Cüsemî'nin güvendiği kaynaklar arasında yer almış, soru-cevap yöntemini tatbik ettiği yerlerde Ahfeş'in yorumunu kendisine kıstas belirlemiştir.⁹⁷ Cüsemî, onun görüşlerini Kisâî,⁹⁸ Sa'leb,⁹⁹ Cübbâî,¹⁰⁰ Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) ile birlikte zikrettiği zamanlar olmuştur.¹⁰¹ Cüsemî, Ahfeş'le ilgili rivâyetleri *قَالَ الْأَخْفَشُ* (Ahfeş şöyle dedi),¹⁰² çoğu zaman da *عَنِ الْأَخْفَشِ* (Ahfeş'ten rivâyetle) şeklinde nakletmiş, umumiyetle kelime ve kavramların izahında onun görüşlerinden istifade etmiştir.¹⁰³ Örneğin, Cüsemî'nin aktardığına göre Ahfeş, "teheccüd" kelimesinin zıt anlamlı bir kelime olduğunu belirtmiş, dolayısıyla onun hem *النَّيْظُ* (uyanıklık) hem de *الْهُجُودُ* (uyku) anlamlarını ihtiva eden bir lafza tekabül ettiğini söylemiş, ayrıca Arapların *هَجَدَ* sözcüğüyle *نَامَ* (uyku) anlamını kastettiklerini, ayrıca *تَهَجَّدَ* kelimesiyle de *سَهَرَ* (uykusuz kalmak) manasını murad

⁹⁴ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5917.

⁹⁵ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5485. Cüsemî'nin Kutrub'un izahlarına işaret ederek âyetleri tefsir ettiği diğer yerler için, bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/221, 279, 306, 348, 410; 2/1054, 1105, 1240; 3/1954, 2144; 4/2485, 2494, 2530, 2541, 2713, 2763, 3039, 3043, 3099, 3112, 3129, 3175; 5/3310, 3394, 3418, 3532, 3611; 6/4404, 4632, 4646; 8/5469; 9/6547, 6613, 6735; 10/7023, 7266, 7319.

⁹⁶ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5528, 5529. Kutrub'un bu konudaki diğer örnekleri için, bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5501, 5533.

⁹⁷ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/425; 7/5053.

⁹⁸ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 10/7551.

⁹⁹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/463; 2/1084.

¹⁰⁰ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2953; 10/7265.

¹⁰¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1207.

¹⁰² Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/557, 586.

¹⁰³ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/211, 221, 224, 273, 279, 304, 320, 348, 363; 2/1105; 4/2532, 2593, 2687, 2689, 2881; 5/3326, 3384, 3418, 3434, 3473, 3479, 3688, 3846, 3878; 6/3988, 4064, 4069, 4067, 4092, 4138, 4425; 7/5110, 5155; 8/5916; 9/6608, 6612, 6636; 10/7111, 7244, 7321, 7480, 7531.

ettiklerini kaydetmiştir.¹⁰⁴ Cüşemî, İnsân Sûresi 76/10. âyetteki قَمَطْرِيرًا kelimesini, “günlerin en şiddetli ve zor olanı” şeklinde tefsir etmiş, yaptığı bu izahı Ahfeş’e dayandırmıştır.¹⁰⁵

Cüşemî, bazen nahivle ilgili hususlarda ona atıfta bulunmuştur.¹⁰⁶ Bazen de bağlama göre edatların farklı anlamlar kazanabileceğini Ahfeş’in izahları çerçevesinde ortaya koymuştur.¹⁰⁷ Örneğin, Cüşemî’nin bildirdiğine göre Ahfeş, A’râf Sûresi 7/11. âyetteki وَ لَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ “And olsun, sizi yarattık. Sonra size şekil verdik. Sonra da meleklerle şöyle dedik...” ifadelerindeki ثُمَّ edatının الواو anlamında olduğunu söylemiştir.¹⁰⁸ Cüşemî, bazen de onun istişhâdda bulunduğu şiirleri kullanmıştır.¹⁰⁹

3.1.7. Müberred (ö. 286/900)

Cüşemî’nin, Basra dil ekolünün temsilcilerinden görüşlerine atıfta bulunduğu âlimler arasında Müberred de yer almaktadır. Cüşemî, Müberred’i ekseriyetle dilbilimsel meselelerle ilgili hususlarda kaynak olarak kullanmaktadır. Örneğin, birçok âyette zikredilen اِدْ edatıyla ilgili Cüşemî, Müberred’den iktibaslarla bulunmaktadır. Nitekim Müberred’e göre, “Şayet اِدْ gelecek zaman kipinde bir fiille kullanılırsa mâzi manası anlaşılmaktadır ki اِدْ يَمْكُرُ و اِدْ ifadesi bu konuda örnek gösterilebilir. Buna mukabil, اِدْ edatı mâzi kalıbında istimal edildiği takdirde müstakbel manası kastedilmektedir. Bu hususta فَإِذَا جَاءَتِ الطَّامَّةُ âyeti misal olarak getirilebilir.”¹¹⁰

Cüşemî, kelimelerin kökenine dair yaptığı izahlarda Müberred’in açıklamalarını referans olarak kullanmaktadır. Örneğin Cüşemî, “ilâh” kelimesinin etimolojisine ilişkin yaptığı izahlarda Müberred’den “ilâh” lafzının اِلِهْ kelimesinden müştak olduğunu ve Arapların, اِلِهْ اِلَيْهِ dediklerinde اِلَيْهِ (Onda sükûnet buldum) anlamını murâd ettiklerini nakletmektedir.¹¹¹ Cüşemî, bazen de Müberred’in kaynaklarına atıfta bulunmaktadır. Cüşemî’nin naklettiğine göre Müberred, hocası Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî’ye atıfta bulunarak “sihir” kelimesini, “aldatmak, hile yapmak” şeklinde izah etmektedir.¹¹² Cüşemî, bazı âyetlerin izahında ise Cermî’nin ismine doğrudan

¹⁰⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 6/4278.

¹⁰⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 10/7209.

¹⁰⁶ Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 1/425; 2/942, 977, 1054, 1120, 1151, 1226, 1278, 1333; 3/1849, 1954; 4/2625, 2899, 3032; 5/3900; 6/4534, 4591; 7/5108; 8/5858; 9/6279, 6408, 6546, 6551, 6743; 10/6950.

¹⁰⁷ Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 1/633.

¹⁰⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 4/2506.

¹⁰⁹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 1/907; 4/2549, 2591; 7/5343.

¹¹⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 1/311.

¹¹¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 1/201.

¹¹² Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 6/3928.

isnadda bulunmaktadır.¹¹³ Cüsemî, Müberred'in dilbilimsel bir meselede yapılan yorumlara katılmadığına dair *ذَلِكَ الْمُرْدُ* gibi ifadeler kullanmaktadır.¹¹⁴

Cüsemî, dilbilimsel izahlar çerçevesinde şiirle istişâda önem vermekte, bu açıdan Müberred'in delil olarak kullandığı şiirlerle istişâda bulunmaktadır. Örneğin Cüsemî, En'âm Sûresi 6/158. âyetteki *يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا* "Rabbinin âyetlerinden bazıları geldiği gün, imanı kendisine fayda etmemiş..."¹¹⁵ ifadesindeki *يَنْفَعُ* lafzını cumhurun *يَنْفَعُ* şeklinde okuduğunu söylemekte, Müberred'in ise mezkûr fiili *تَنْفَعُ* şeklinde telaffuz ettiğini belirtmektedir. Müberred'e göre, *الْإِيمَانُ* kelimesi müennes bir zamire muzâf olmasından dolayı *تَنْفَعُ* şeklinde müennes yapıda gelmektedir. Müberred, görüşünü temellendirmek için şu şiiri delil getirmektedir:

لَمَّا أَتَى حَبْرُ الرَّبِيرِ تَوَاضَعَتْ سُورُ الْمَدِينَةِ وَالْجِبَالُ الْخُشَعَتْ

(Zübeyr'in haberi geldiğinde Medine suru ve Allah'tan haşyet duyan dağlar alçak gönüllülükle boyun eğdi) Müberred, bu şiirde *سُورُ* kelimesinin fiilinin *تَوَاضَعَتْ* kalıbında müennes geldiğini, esasında onun *تَوَاضَعُ* şeklinde müzekker olduğunu, fakat *سُورُ الْمَدِينَةِ* cümlesine bağlandığı için *تَوَاضَعَتْ* olarak son hâlini aldığını söylemektedir.¹¹⁶

3.1.8. Ebû İshâk İbrâhîm b. Serî ez-Zeccâc (ö. 311/923)

Cüsemî'nin, Basra dil ekolünden görüşlerine en fazla yer verdiği dilbilimsel kuşkusuz Zeccâc'tır. Zeccâc, Cüsemî'nin dilbilimsel meselelerde kullandığı en gözde kaynak olmakta ve Zeccâc'ın görüşlerini büyük çapta *عَنِ الرَّجَّاحِ* (Zeccâc'dan rivâyetle) şeklinde aktarmakta, bazen de *قَالَ الرَّجَّاحُ* (Zeccâc şöyle dedi),¹¹⁷ *حِكَاةُ الرَّجَّاحِ* (Onu Zeccâc hikâye etti),¹¹⁸ *قَوْلُ الرَّجَّاحِ* (Zeccâc'ın görüşü),¹¹⁹ *اخْتَارَهُ الرَّجَّاحُ* (Onu Zeccâc tercih etti) gibi tabirler kullanmaktadır.¹²⁰ Cüsemî, Zeccâc'ın dilbilimsel izahlarına büyük bir hassasiyet göstermekte ve farz-ı muhâl sorduğu soruları bazen Zeccâc'ın görüşlerini delil getirerek cevaplandırmaktadır.¹²¹ Cüsemî, onun izahlarını arada İbn Abbâs,¹²² Hasan-ı

¹¹³ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4019. Cüsemî'nin, Müberred'e dayandırdığı diğer izahları için, bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/202, 221, 224, 332, 352; 2/1349; 3/1844; 5/3624; 6/3948; 9/6685; 10/7012, 7246, 7338.

¹¹⁴ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1038, 1092; 9/6542.

¹¹⁵ el-En'âm 6/158.

¹¹⁶ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2477.

¹¹⁷ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/474, 487, 488, 588, 612; 2/1602, 1647; 4/2480, 2493, 2506; 5/3904.

¹¹⁸ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/492; 6/4424.

¹¹⁹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/721; 2/1577; 4/3092.

¹²⁰ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 9/6607.

¹²¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/879.

¹²² Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/221; 2/1129; 5/3887.

Basrî (ö. 175/791),¹²³ Halîl b. Ahmed,¹²⁴ Sîbeveyhî,¹²⁵ Ebû Bekir el-Esamm (ö. 200/816),¹²⁶ Ferrâ,¹²⁷ Ebû Ubeyde,¹²⁸ Ahfeş el-Evsat,¹²⁹ Müberred,¹³⁰ Sa'leb,¹³¹ Ebû Alî el-Cübbâi,¹³² Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923),¹³³ Ebû Müslim el-İsfahânî¹³⁴ ve Rummânî¹³⁵ ile birlikte aynı bağlamda yer vermektedir. Ancak, çoğu zaman onun görüşlerini müstakil olarak zikretmektedir.¹³⁶ Bazen de onun izahlarını عَنِ الرَّجَّاجِ وَ جَمَاعَةٍ مِنَ النَّحَاةِ (Zeccâc ve bir grup nahivciden rivâyetle) şeklinde ortaya koymakta,¹³⁷ أَنَسَدَهُ أَبُو الْعَبَّاسِ: قَالَ الرَّجَّاجُ: (Zeccâc şöyle dedi: Ebû'l-Abbâs şu şiiiri nakletti) diyerek Zeccâc'ın kaynaklarına atıfta bulunmaktadır.¹³⁸

Cüşemî, Zeccâc'ın büyük ölçüde dilbilimsel izahlarını kaynak olarak kullanmakta,¹³⁹ ayrıca kelimelerin anlamları,¹⁴⁰ etimolojileri¹⁴¹ ve telaffuzlarıyla

¹²³ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3754, 3813.

¹²⁴ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/919; 6/3948.

¹²⁵ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3806; 6/3948.

¹²⁶ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/338, 353; 2/1113, 1612; 4/3118; 5/3540, 3602, 3907; 6/3946.

¹²⁷ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/581, 648; 2/1052, 1092, 1349; 4/2482, 2494, 2651, 2990; 5/3454, 3582, 3674; 6/3928; 9/6689; 10/7122. Cüşemî, bazı yerlerde Zeccâc'ın Ferrâ'ya itirazlarından söz etmiş, ancak kendisi bu konuda herhangi bir görüş bildirmemiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/943, 1110; 5/3853; 10/7215. Bazen de aralarındaki ihtilaflardan bahsetmiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2497, 2591; 7/4931; 8/6034.

¹²⁸ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/311; 2/1654; 5/3658.

¹²⁹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/484; 5/3684.

¹³⁰ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1228.

¹³¹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/296; 2/1577, 1646.

¹³² Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 3/1936; 5/3309, 3351, 3613, 3847; 6/4221, 4280.

¹³³ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3899.

¹³⁴ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2763; 6/3946.

¹³⁵ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3628.

¹³⁶ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/317, 326, 399, 407; 2/942, 948, 977, 1050, 1093, 1117, 1119, 1134, 1163, 1181, 1212, 1240, 1297, 1393, 1455, 1574, 1575, 1630, 1648, 1651; 3/1723, 1734, 1740, 1460, 1762, 1784, 1788, 1793, 1813, 1814, 1824, 1827, 1827, 1848, 1914, 1923, 1938, 1941, 1963, 2128, 2130, 2418; 4/2447, 2454, 2462, 2471, 2475, 2485, 2532, 2536, 2541, 2543, 2726, 2763, 2833, 2856, 2890, 2978, 2996, 3122, 3139, 3151; 5/3232, 3401, 3487, 3489, 3495, 3504, 3506, 3587, 3590, 3594, 3612, 3625, 3642, 3644, 3660, 3665, 3672, 3673, 3704, 3743, 3791, 3882, 3898; 6/3918, 3928, 3929, 3931, 3933, 3937, 3940, 3948, 3950, 3957, 3960, 3962, 3965, 3967, 3971, 3974, 3991, 4060, 4087, 4205, 4261, 4280, 4293, 4318, 4349, 4472, 4508, 4562, 4596; 7/4688, 4873, 4909, 5056, 5297; 8/5412, 5420, 5687, 5756, 5824, 5885; 9/6167, 6198, 6315, 6316, 6388, 6392, 6401, 6483, 6616; 6771, 6837, 6907; 10/7029, 7072, 7075, 7092, 7128, 7181, 7219, 7357, 7545, 7552, 7554.

¹³⁷ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/327.

¹³⁸ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5966.

¹³⁹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1365, 1465; 4/2747, 2866, 3089; 5/3741, 3745, 3875, 3827; 10/7269.

ilgili görüşlerine de yer vermektedir.¹⁴² Bununla birlikte, esbâb-ı nüzûlle ilgili rivâyetlerini zikretmektedir.¹⁴³ Diğer taraftan Cüşemî, âyetleri Arapların ifade ve üslûp özellikleri kapsamında izah edeceği zaman Zeccâc'ı referans olarak getirmektedir. Örneğin Cüşemî, حَكَى عَنْ الْعَرَبِ (Zeccâc, Araplardan nakletti) diyerek مَلَكُوتٌ kelimesindeki و ve ت harflerini Arapların mübalağa için kullandıklarını Zeccâc'a atıfta bulunarak açıklamaktadır.¹⁴⁴

3.2. Bağdat Dil Ekolü

Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*'inde Bağdat dil ekolünden İbnû's-Sikkît (ö. 244/858),¹⁴⁵ İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbn Keysân (ö. 320/932), İbrâhîm b. Muhammed Niftaveyh (ö. 323/935)¹⁴⁶ ve Ebû Bekir İbnû'l-Enbârî (ö. 328/940)¹⁴⁷ zikrettiği dilcilerdendir. Cüşemî'nin bu ekolden referansta bulunduğu dilbilimciler şu şekildedir:

3.2.1. İbn Kuteybe (ö. 276/889)

Cüşemî, dilbilimsel izahlar bağlamında Bağdat dil ekolünden daha çok İbn Kuteybe'nin izahlarına ağırlık vermiştir. Cüşemî, tefsirinde kendisinden dedesinin adına nisbetle “Kuteybi”¹⁴⁸ veya “Kutebi”¹⁴⁹ bazen de “İbn Kuteybe” olarak bahsetmiştir.¹⁵⁰ Cüşemî, kıraat,¹⁵¹ kelime ve kavramların izahları gibi hususlarda onun görüşlerine başvurmuştur.¹⁵² Ayrıca, Arapların dilsel örflerine atıfta bulunacağı zaman ondan nakillerde bulunmuştur. Örneğin, inkârcıların Hz. Şuayb'e söyledikleri لَأَنْتَ الْخَلِيمُ الرَّشِيدُ “*Sen gerçekten yumuşak huylu ve akli başında bir adamsın.*”¹⁵³ âyetinin tefsirinde İbn Kuteybe'nin أَلْعَرَبُ تَصِفُ الشَّيْءَ بِضِدِّهِ قَالُوا لِلدَّبِغِ سَلِيمٌ وَ لِلْفَلَاةِ مَفَارَةٌ (Araplar bir şeyi onun zıddıyla tavsif ederlerdi. Sözelimi yılan sokan bir kişiye sağlam, güvende, esenlikte; çölü de kurtuluşu olan bir yer şeklinde nitelendirirlerdi) şeklinde açıklamasına atıfta

¹⁴⁰ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/406; 2/1282, 1325, 1413, 1449, 1641, 1652, 1653; 4/2623, 2662, 2835, 2912, 2969, 3154; 5/3777, 3844, 3904; 7/4961; 8/5596, 5737, 5797, 6061; 9/6743, 6750, 6762, 6769; 10/7086, 7121, 7344.

¹⁴¹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1259; 4/2629.

¹⁴² Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1210; 9/6646; 10/7072.

¹⁴³ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3866.

¹⁴⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 3/2291; 5/3312, 3358.

¹⁴⁵ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1050; 6/4114; 7/4705.

¹⁴⁶ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/3098.

¹⁴⁷ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/463; 4/3099; 7/5173; 8/5450, 5452, 5698.

¹⁴⁸ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1641, 1654; 3/1715, 1854; 4/3093; 5/3515, 3783, 3768; 6/4158, 4258, 4402, 4465, 4497, 4605; 7/4873, 4874; 8/6016; 9/6723, 6735; 10/7101, 7339.

¹⁴⁹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2893.

¹⁵⁰ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/594; 5/3761; 8/5996; 10/7575.

¹⁵¹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4057.

¹⁵² Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4155; 9/6744; 10/7032.

¹⁵³ Hûd 11/87.

bulunmuştur. Dolayısıyla İbn Kuteybe'ye göre inkârcılar, “*Sen gerçekten yumuşak huylu ve akli başında bir adamsın.*” derken tıpkı Arapların dedikleri gibi tam tersi bir anlam kastetmişlerdir. Cüşemî'nin bildirdiğine göre Cübbâî, İbn Kuteybe'nin bu yorumunu kabul etmemiştir.¹⁵⁴

Öte yandan Cüşemî, Bağdat dil ekolüne mensup bazı dilcilerin görüşlerini onların birbirleriyle girdikleri polemik üslûbunu anımsatır nitelikte nakletmiştir. Örneğin, Ra'd Sûresi 13/13. âyetinin tefsirinde İbn Kuteybe'den **الْحَوْلُ** kelimesindeki **ح** harfinin zâid olduğunu, dolayısıyla kelimenin aslının **الْحَوْلُ** şeklinde geldiğini aktarmıştır. Cüşemî, Bağdat dil ekolü hocalarından dersler alması münasebetiyle Bağdat dil mektebinden sayılan ve aynı zamanda *Tehzîbü'l-lüğ'a*'nın sahibi Ezherî'nin **عَلَّطَ ابْنَ قُتَيْبَةَ** (İbn Kuteybe hata etti) dediğini rivâyet etmiştir. Zira Ezherî'ye göre, bir kelime sözgelimi **مِثَال** gibi **فِعَال** vezni üzerine gelir ve evvelinde meksûr bir **ح** bulunursa **مِهَادٌ** ve **مِرَاسٌ** lafızlarındaki gibi kelimenin aslî harflerinden olmaktadır.¹⁵⁵

3.2.2. İbn Keysân (ö. 320/932)

Cüşemî, Bağdat dil ekolünden İbn Keysân'ın rivâyetlerine tefsirinin muhtelif yerlerinde atıfta bulunmuştur. Cüşemî, onun görüşlerini bazen âyetlerin rivâyet temelli ele alındığı “ma'nâ” bölümünde zikretmiştir.¹⁵⁶ Buna ilave olarak sebep-i nüzûller,¹⁵⁷ kelimelere getirmiş olduğu izahlar¹⁵⁸ ve kelimelerin terkipteki konumuyla alakalı İbn Keysân'a isnadlarda bulunmuştur.¹⁵⁹

3.2.3. Ebû Mansûr Muhammed b. Ezher el-Ezherî (ö. 370/980)

Cüşemî'nin, Bağdat dil ekolünden kaynak olarak kullandığı isimler arasında Ezherî de bulunmaktadır. Cüşemî, Ezherî'nin görüşlerini ekseriyetle kelime ve kavramlara getirmiş olduğu izahlar bağlamında zikretmektedir. Örneğin, Cüşemî'nin naklettiğine göre Ezherî **الْمَكْرُ** kelimesini, “gizlice tedbir almak” şeklinde açıklamakta, söz konusu bu kelime insana izafe edildiğinde “habîs, aldaticı” şeklinde anlamlara gelmektedir. Allah'a izafe edildiğinde ise “Allah'ın cezalandırması ve hesaba katmadıkları yerden adım adım felâkete götürmesi” gibi bir manaya karşılık gelmektedir.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3553.

¹⁵⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3761.

¹⁵⁶ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/4832, 5008; 9/6226, 6454, 6511, 6713, 6723, 6730, 6739, 6761; 10/7023, 7111, 7118, 7137, 7171, 7181, 7264, 7387, 7413, 7516, 7530.

¹⁵⁷ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7136.

¹⁵⁸ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5501, 6019; 9/6612.

¹⁵⁹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 9/6546.

¹⁶⁰ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4019. Cüşemî'nin, Ezherî'yi kaynak olarak zikrettiği diğer yerler için, bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 3/2397; 4/2446, 2534, 2729, 2907; 6/4062, 4154, 4488; 7/4948, 5173; 8/5659.

3.3. Kûfe Dil Ekolü

Cüsemî, Kûfe dil ekolünden Ebân b. Tağlib (ö. 141/758), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Alî b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ es-Sa'leb ve İbn Fâris'in (ö. 395/1004) görüşlerine yer vermiş,¹⁶¹ bazı yerlerde İbn Fâris'ten *صَاحِبُ الْمُجْمَلِ* (*Mücmel*'in sahibi) şeklinde bahsetmiştir.¹⁶² Cüsemî, dilbilimsel izahlarda Kûfe dil ekolüne mensup filologlara da ayrı bir iltifat göstermiş ve onlardan birçok filolojik malzeme temin etmiştir. Hatta, kimi yerlerde Basra dil ekolü ile Kûfe dil ekolünün görüşlerini yan yana sıralamış ve Basralı âlimlerin isimlerini zikretmemiş, onlar hakkında *عِنْدَ الْبَصْرِيِّينَ* (Basralılara göre) ifadesini kullanmış, Kûfe dil ekolüne mensup âlimlerin isimlerini bizzat *أَجَازُهُ الْكِسَائِيُّ وَالْفَرَّاءُ وَتَغْلَبُ* (Kisâî, Ferrâ, Sa'leb ona cevaz verdi) şeklinde isimlerini tasrih etmiştir.¹⁶³ Bazen de *هَذَا مَذْهَبُ الْفَرَّاءِ وَالْكَسَائِيِّ* (Bu, Ferrâ ve Kisâî'nin görüşüdür) tarzında ifadeler kullanmıştır.¹⁶⁴ Cüsemî, dilbilimsel meselelerin tahlilinde isim belirtmemişse *هَذَا قَوْلُ الْكُوفِيِّينَ* (Bu, Kûfeliler'in görüşüdür), *عِنْدَ الْكُوفِيِّينَ* (Kûfelilere göre),¹⁶⁵ *وَ هُوَ إِحْتِيَاظٌ نَحْوَةَ الْكُوفَةِ* (O, Kûfeli nahivcilerin tercihidir) şeklinde cümleler zikretmiştir.¹⁶⁶

Cüsemî'nin, bu ekolden referans olarak kullandığı belli başlı dildiler şu şekildedir:

3.3.1. Alî b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805)

Cüsemî'nin dilbilimsel tahlillerde istifade ettiği âlimler arasında Ferrâ'nın hocası Alî b. Hamza el-Kisâî gelmektedir. Cüsemî, Kisâî'nin özellikle kıraatlerle ilgili izahlarına atıfta bulunmakta,¹⁶⁷ ayrıca dilbilimsel analizlerde bazen onu münferit¹⁶⁸ bazen de öğrencisi Ferrâ ile birlikte *هَذَا مَذْهَبُ الْفَرَّاءِ وَالْكَسَائِيِّ* (Bu, Ferrâ ve Kisâî'nin görüşüdür)¹⁶⁹ şeklinde zikretmektedir.¹⁷⁰ Kelimelerin aslî anlamlarının tespiti konusunda da onun görüşlerini nakletmektedir.¹⁷¹ Cüsemî,

¹⁶¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2826.

¹⁶² Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 9/6553.

¹⁶³ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/296.

¹⁶⁴ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5966.

¹⁶⁵ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 10/7144.

¹⁶⁶ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5831.

¹⁶⁷ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/213, 222, 291, 320, 371; 2/1055; 3/1700; 4/2465; 6/3922, 3923, 3931, 3933, 3947, 3962, 3965, 3987, 3994, 4057, 4062, 4063, 4080, 4113, 4187, 4198, 4203, 4207, 4214, 4260, 4273, 4286, 4287, 4321, 4338; 7/4676, 4684, 4839; 8/5406, 5418, 5426, 5435; 9/6237; 10/6936, 6965, 6974, 6984, 7005, 7007, 7052, 7057, 7072, 7077, 7094, 7100, 7108, 7120, 7150, 7180, 7200, 7232.

¹⁶⁸ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 3/1849; 6/4064; 10/6976.

¹⁶⁹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5966.

¹⁷⁰ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/520; 2/943, 1525, 1654; 8/5437, 6061; 9/6676.

¹⁷¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 3/1795, 1859; 6/4100, 4164; 7/4845; 8/5431, 5513; 10/6918, 7097, 7206.

Arapların ifade ve üslûp özellikleri temelinde âyetleri izah edeceği zamanlarda Kisâî'ye atıfta bulunarak *حَكَى الْكِسَائِيَّ عَنِ الْعَرَبِ* (Kisâî Araplardan nakletti) gibi tabirler kullanmaktadır.¹⁷² Örneğin Cüşemî, Kisâî'ye isnadda bulunarak Arapların müfredi, tesniye ve cemî kullandıklarını rivâyet etmektedir.¹⁷³

3.3.2. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822)

Cüşemî'nin kaynak olarak kullandığı Kûfe dil ekolü âlimlerinden Ferrâ'nın izahları daha çok temayüz etmiştir. Cüşemî, Ferrâ'nın dilbilimsel tahlillerini çoğunlukla müstakil olarak,¹⁷⁴ muhtelif bölümlerde İbn Abbâs,¹⁷⁵ Halîl b. Ahmed,¹⁷⁶ Esamm,¹⁷⁷ Ebû Ubeyde,¹⁷⁸ Ahfeş el-Evsat,¹⁷⁹ Cübbâî,¹⁸⁰ İbn Keysân¹⁸¹ ve Ebû Müslim'in açıklamalarıyla birlikte zikretmiştir.¹⁸² Bazen Ferrâ'nın kitabına atıfta bulunarak *ذَكَرَ الْفَرَّاءَ فِي كِتَابِهِ (مَعَانِي الْقُرْآنِ)* "Ferrâ, kitabı (*Me'âni'l-Kur'ân*'da) zikretti." şeklinde rivâyetlerinden bahsetmiştir.¹⁸³ Cüşemî, *أَنْشَدَ الْفَرَّاءَ عَنَّا (Ferrâ, Kisâî'den nakletti),*¹⁸⁴ *حَكَى الْفَرَّاءَ عَنِ الْكِسَائِيَّ (Ferrâ, Antare'den şu şiiiri nakletti),*¹⁸⁵ Ferrâ'nın dilinden aktardığı *ذَكَرَهُ الْخَلِيلُ (Onu Halîl zikretti)* şeklinde Ferrâ'nın kaynaklarından söz etmiştir.¹⁸⁶

Cüşemî, kelimelerin terkipteki durumu,¹⁸⁷ özellikle harflerin ve edatların cümle içerisinde ne tür bir anlam ifade ettiklerini tespit edebilmek için Ferrâ'dan nakillerde bulunmuştur.¹⁸⁸ Örneğin Cüşemî, *وَأَنْ اسْتَعْفَرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تَوَبُوا إِلَيْهِ* ifadesindeki¹⁸⁹ *ثُمَّ* lafzının atıf harfi olan *و* anlamında olduğunu Ferrâ'ya izafe

¹⁷² Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/487.

¹⁷³ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5946.

¹⁷⁴ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/273, 691; 2/943, 1037, 1073, 1109, 1111, 1132, 1656; 4/2497, 2529; 5/3278, 3417, 3477, 3515, 3583, 3584, 3612, 3647, 3662; 6/3922, 4019, 4033, 4045, 4051, 4064, 4086, 4304, 4305, 4341; 7/4682, 4780, 5011, 5046, 5056; 8/5513, 5569, 5607, 5636, 5919; 10/7074, 7136, 7137, 7150, 7183, 7203.

¹⁷⁵ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7178.

¹⁷⁶ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/934.

¹⁷⁷ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2472; 5/3797; 6/3985, 4060, 4325.

¹⁷⁸ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4324; 9/6750.

¹⁷⁹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/725, 907; 6/4011, 4279.

¹⁸⁰ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/224, 286; 6/4281; 9/6680.

¹⁸¹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7122, 7499.

¹⁸² Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3360, 3435.

¹⁸³ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/323.

¹⁸⁴ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5419.

¹⁸⁵ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2664, 3089, 3099; 5/3853.

¹⁸⁶ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1132.

¹⁸⁷ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1359, 1435, 1465, 1577, 1665; 4/2485, 2591, 2861, 3027, 3089; 5/3736, 3830, 3900; 8/5977, 6034; 9/6597, 6744.

¹⁸⁸ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/643; 2/1120; 4/2543, 2552; 5/3796; 7/5215, 5343, 5364; 8/5450, 5529, 5533, 5550, 5558, 5730; 9/6904; 10/7219, 7249, 7407, 7545.

¹⁸⁹ Hûd 11/3.

ederek açıklamıştır.¹⁹⁰ Bununla birlikte Cüsemî, âyetlerin tefsiri,¹⁹¹ esbâb-ı nüzûl,¹⁹² kelimelerin hangi kabileye ait olduğu, okunuşları, manaları gibi hususlarda Ferrâ'nın izahlarına başvurmuştur.¹⁹³ Örneğin Cüsemî, اِسْتَعْفَارِ lafzının¹⁹⁴ esasında اَلتَّوْبَةُ anlamında olduğunu,¹⁹⁵ جَانُّ kelimesinin¹⁹⁶ “küçük ve büyük arasında bir yılan” manasına geldiğini,¹⁹⁷ يَذْكُرُونَ şeklinde muhaffef olan bir lafız ile يَذْكُرُونَ gibi müşedded telaffuz edilen kelimelerin mana bakımından aralarında fark olmadığını Ferrâ'ya isnad ederek açıklamıştır.¹⁹⁸

Cüsemî, Ferrâ'nın dilbilimsel tahlillerini çoğunlukla değerlendirmeye tâbi tutmadan onaylamıştır. Hatta, soru-cevap yöntemini uyguladığı muhtelif yerlerde Ferrâ'nın cevabını kendi cevabı kabul etmiş,¹⁹⁹ Ferrâ'nın yanında bazen de Kisâ'yi²⁰⁰ ve Zeccâc'ı da zikretmiştir.²⁰¹

Ferrâ, Arapların dilsel tatbikatları üzerinden kelime ve kavramları tahlil etmeye özen göstermiş, Cüsemî de Ferrâ'dan alıntılarda bulunmuştur. Bu yönüyle Cüsemî, Ferrâ'dan nakilde bulunurken اَلْفَرَاءُ عَنِ الْعَرَبِ (Ferrâ Araplardan hikâye etti) cümlesini istimal etmiştir.²⁰² Bazen de اَلْفَرَاءُ الْعَرَبُ يَقُولُ (Ferrâ şöyle dedi: Araplar şöyle derler) ifadesini zikrederek Ferrâ'nın rivâyetlerini kullanmıştır.²⁰³ Kimi zaman da اَلْفَرَاءُ سَمِعْتُ بَعْضَ الْعَرَبِ (Ferrâ şöyle dedi: Arapların bazısından işittim) gibi cümleler serdetmiştir.²⁰⁴ Örneğin Ferrâ, Arapların اَمْرُكَ لِنَدَّهَبِ وَ اَنْ تَدَّهَبِ بِمَعْنَى وَاِحِدٍ cümlelerinde olduğu gibi master manasına sahip اَنْ harfiyle لام harfini aynı anlamda kullandıklarını söylemiştir.²⁰⁵ Ayrıca Cüsemî, اَلْبِرْكَةُ lafzının kökeninin اَلْبُرْكُ olduğunu söylemiş

¹⁹⁰ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3451; 6/3938, 4050.

¹⁹¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1249, 1325; 4/2589, 2631, 2908; 6/4473; 7/5333; 8/5952; 9/6298, 6355, 6553, 6572, 6584, 6612, 6730, 6745, 6751; 10/7287, 7443, 7516.

¹⁹² Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 10/7317.

¹⁹³ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1399; 3/1855, 1859, 1902; 4/2447, 2560, 2578, 2600, 2623, 2687, 2865; 5/3880; 6/4548, 4598; 7/4704, 4737, 5226; 8/5431, 5449, 5650, 5759, 5800, 5932, 5968, 6015, 6022, 6028, 6073; 9/6178, 6342, 6419, 6466, 6555, 6628, 6654, 6738; 10/7188, 7237, 7318, 7403, 7465, 7497.

¹⁹⁴ Hûd 11/52.

¹⁹⁵ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3512.

¹⁹⁶ en-Neml 27/10.

¹⁹⁷ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5409; Cüsemî'nin, bu konuda Ferrâ'yı delil getirerek izah ettiği diğer yerler için, bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3532; 6/3937, 3986, 3987, 4000, 4085; 10/6918.

¹⁹⁸ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 10/7016.

¹⁹⁹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/352, 354, 488; 8/5731.

²⁰⁰ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/935.

²⁰¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/947; 7/4764.

²⁰² Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 9/6171.

²⁰³ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5409.

²⁰⁴ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 10/7342.

²⁰⁵ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 3/2288.

ve Ferrâ'yı kaynak göstererek Arapların bu kelimeyi **بَارَكَ فِيكَ** ve **بَارَكَ اللهُ** (Allah seni mübarek kılsın) şeklinde dua anlamında kullandıklarını belirtmiştir.²⁰⁶

3.3.3. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ es-Sa'leb (ö. 291/904)

Kûfe dil mektebinin meşhur temsilcilerinden Sa'leb'in görüş ve yorumlarına Cüşemî'nin tefsirinde atıflarda bulunulmuştur. Cüşemî, Sa'leb ile ilgili rivâyetleri ekseriyetle **عَنْ سَعْلَبٍ** (Sa'leb'den rivâyetle),²⁰⁷ **قَالَ سَعْلَبٌ** (Sa'leb şöyle dedi),²⁰⁸ **حَكَى سَعْلَبٌ** (Sa'leb hikaye etti) şeklinde nakletmiştir.²⁰⁹ Farklı bölümlerde Sa'leb'in, "Ebû'l-Abbâs" olarak künyesini zikretmiş,²¹⁰ bazı âyetlerin tefsirinde ona ait rivâyetleri "Ebû'l-Abbâs es-Sa'leb"²¹¹ veya "Ahmed b. Yahyâ" gibi isim ve künyesiyle birlikte ortaya koymuştur.²¹²

Cüşemî'nin, bazı âyetlerin izahında aynı bağlam içerisinde her iki ismi kullandığına şahit olunmuştur. Nitekim, Cüşemî'nin rivâyet ettiğine göre **فَطَفِقَ مَسْنَحًا** âyetlerinde ifadesini bulan Hz. Süleyman'ın, atların bacıklarını sıvazladığı veya kestiğine dair hitapların yer aldığı pasajlarda²¹³ **مَسْنَحًا** kelimesinin "Sıvazlamak mı yoksa kesmek mi olduğu?" Sa'leb'e sorulmuş. O da Kutrub'a işaret ederek **مَسْنَحًا** kelimesinin "mübarek kılmak" anlamına geldiğini söylemiş fakat Ebû'l-Abbâs (Sa'leb), Ferrâ'nın **مَسْنَحًا** kelimesini "Boynuna ve bacıklarına vurmak" tarzında tefsir ettiğini hatırlatmış ve **مَسْنَحًا** kelimesine "sıvazlamak, mübarek kılmak" gibi anlamlar verilmesinin doğru olmadığını söylemiştir. Dolayısıyla Cüşemî, aktardığı bu rivâyette "Sa'leb" ve "Ebû'l-Abbâs" kelimelerini aynı bağlamda kullanmıştır.²¹⁴

Cüşemî, Sa'leb'in dilbilimsel bir yorumu kabul etmediği zaman **أَنْكَرَ ذَلِكَ أَبُو الْعَبَّاسِ** (Bunu, Ebû'l-Abbâs kabul etmedi) ifadesini zikretmiştir.²¹⁵ Cüşemî'nin, Sa'leb'in görüşlerine Kisât,²¹⁶ Müberred²¹⁷ ve Zeccâc'la girdiği polemikler çerçevesinde referansta bulunduğu zamanlar olmuştur.²¹⁸ Bazı âyetlerin tefsirinde onun,

²⁰⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 8/5409. Ferrâ'nın bu konudaki diğer rivâyetleri için, bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 2/1210, 1456; 4/2585, 2655, 2733; 6/3941, 4306; 9/6682, 6699; 10/6933, 7342.

²⁰⁷ Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 1/221; 10/7080, 7114.

²⁰⁸ Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 6/4277, 4405; 8/5919; 9/6577, 6586, 6744; 10/7132, 7508.

²⁰⁹ Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 9/6533.

²¹⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 1/196, 643, 764, 804; 2/942, 1012, 1028, 1092, 1131, 1151, 1654; 5/3445; 8/5966.

²¹¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 3/1906; 7/4915.

²¹² Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 6/3893.

²¹³ Sâd 38/33.

²¹⁴ Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 8/5998.

²¹⁵ Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 2/1038, 1092, 1577.

²¹⁶ Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 2/1098.

²¹⁷ Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 2/1092.

²¹⁸ Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 2/1505.

dilbilimsel izahlarının yanında kelimelerin anlamları,²¹⁹ okunuşlarıyla ilgili değerlendirmelerini nakletmiş²²⁰ ve kullandığı şiirleri delil olarak zikretmiştir.²²¹ Cüsemî, رُوِيَ عَنِ زُويِّ عَنِ ذَكَرَ ثَعْلَبٍ عَنِ ابْنِ الْأَعْرَابِيِّ (Sa'leb, İbnû'l-Arabî'den nakletti),²²² ثَعْلَبٍ عَنِ ابْنِ الْأَعْرَابِيِّ (Sa'leb'den rivâyet olundu. O da İbnû'l-Arabî'den rivâyet etti) diyerek Sa'leb'in, lugat âlimi ve şiir râvisi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûffî'ye (ö. 231/846) atıfta bulunduğunu bildirmiştir.²²³

3.4. Arapların İfade ve Üslûp Özellikleri

Cüsemî'nin tefsir yönteminde tebarüz eden en önemli hususiyetlerden birisi, âyetlerin tefsiri yapılırken Arapların dilsel örflerindeki kullanımlarıyla irtibatlandırılmaya çalışılmasıdır. Cüsemî, bu gibi yerlerde اَلْعَرَبُ تُضْرِبُ اَلْمَثَلَّ (Araplar örnek verir),²²⁴ اَلْعَرَبُ نَقُولُ اَلْعَرَبُ (Araplar bu hususta şöyle der),²²⁵ اَلْعَرَبُ تُسَمِّي (Araplar isimlendirir),²²⁶ اَلْعَرَبُ تَسْتَعْمِلُ (Araplar kullanır),²²⁷ عِنْدَ اَلْعَرَبِ (Araplara göre),²²⁸ مِثْلَ ذَلِكَ كَثِيرٌ فِي كَلَامِ اَلْعَرَبِ (Böylesi kullanımlar Arapların cümlelerinde çoktur),²³⁰ اَلْعَرَبُ تَذَكُرُ (Araplar zikreder),²³¹ تَأْكِيذُ اَلْكَلَامِ بِالْقَسَمِ (Arapların konuşma âdetleri üzerine),²³² عَلَى عَادَةِ اَلْعَرَبِ فِي مُحَاوَلَاتِهِمْ (Kelâmı, kase ile te'kîd etmek Arapların âdetlerindedir) gibi ifade kalıplarıyla dile getirmiştir.²³³

Cüsemî'ye göre, ateşin İbrâhim'e karşı serin olmasının emredildiği hitaplardaki اَلنَّارُ اَلْيَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا²³⁴ (ateş) kelimesi manevi müennes olup fiil de كُونِي şeklinde müennes kalıpta gelmiştir. Cüsemî بَرْدًا lafzının müennes olmamasına rağmen manevi müennes olan اَلنَّارُ ile vasıflanmasını Arapların bu noktadaki kullanımlarıyla ilişkilendirmiştir. Nitekim Araplar bir kadına müzekker kalıbıyla اَنْتِ اَسَدٌ (Sen bir aslansın) derlerdi fakat onlar اَسَدٌ kelimesini müennes olarak اَنْتِ اَسَدَةٌ şeklinde kullanmazlardı. Buna ilave olarak Cüsemî,

²¹⁹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1325; 3/1879.

²²⁰ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1154.

²²¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/6052-6053.

²²² Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3741.

²²³ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/6073.

²²⁴ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7121.

²²⁵ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1072, 1561; 3/2376; 4/2739; 6/4597; 7/4814, 4827, 4844, 4874, 4921, 5019, 5187; 8/5550, 5903; 9/6225, 6573, 6647, 6754, 6783, 6785; 10/7080, 7143, 7153, 7233, 7336, 7416, 7419, 7426, 7450, 7457.

²²⁶ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/999; 3/2338; 4/2448; 7/5270.

²²⁷ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/4924.

²²⁸ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5710.

²²⁹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/543; 8/5524.

²³⁰ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2507; 9/6173, 6174; 10/5463.

²³¹ Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7193.

²³² Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5702; 9/6253.

²³³ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7531.

²³⁴ el-Enbiyâ 21/69.

Arapların *هَذِهِ امْرَأَةٌ حَائِضٌ* (Bu, hayızlı bir kadındır), *رَجُلٌ نَكَحَتْ* (Çok evlenen bir adam) gibi müennes için müzekker kalıplarını kullandıklarını söylemiştir. Dolayısıyla Cüşemî, bu misallerde olduğu gibi Arapların müzekker bir kelimeyi müennes, müennes bir kelimeyi de müzekker olarak nitelendirdiklerine dair detaylı açıklamalarda bulunmuştur.²³⁵

Cüşemî, kelime ve kavramları açıklarken ilk etapta Arapların zihinlerinde karşılık bulan anlama dikkat çekmiş, daha sonra da söz konusu kelimeleri Allah'ın kendi bünyesine çekerek dinî alanda kullandığını farklı tonlarda dile getirmiştir. Örneğin Cüşemî, *مَجِيدٌ* kelimesini Arapların tecrübe ettiği olgularla ilişkilendirerek izah etmeye çalışmıştır. Nitekim Cüşemî'nin aktardığına göre Araplar, çayırı ve otu bol olan geniş bir meraya geldiklerinde *مَجَدَّتِ الْإِبِلُ* tabirini kullanırlardı. Dolayısıyla Araplar, deve tıka basa doyduğunda *مَجَدَّتِ* lafzını telaffuz ederlerdi. İslâm geldikten sonra *مَجِيدٌ* kelimesi Kur'ân'ın bünyesine girerek Allah'ın ismi olarak kullanılmaya başlanmıştır.²³⁶

Bu kapsamda Cüşemî, Allah'ın yarattığı her şeyi güzel yaptığını bildirdiği *الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ* hitaplarını²³⁷ benzer yöntemle izah etmiştir. Buna göre Cüşemî *مَنْ قَوْلِهِمْ فَلَانٌ يَحْسُنُ كَذَا أَي يَعْلَمُ* diyerek Arapların “Falanca şunu güzel yapar” cümlelerindeki *يَحْسُنُ* (güzel olmak) lafzını *يَعْلَمُ* (bilir) anlamında kullandıklarını söylemiştir.²³⁸

²³⁵ Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/4849.

²³⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 9/6545, 6546.

²³⁷ es-Secde 32/7.

²³⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5676. Cüşemî'nin Arapların ifade ve üslup özelliklerine göre yorumladığı örneklerden bazıları şu şekildedir: Cüşemî, Mü'minûn Sûresi 23/1. âyetteki *مُفْلِحٌ* kelimesini, “Arapların hayır isabet eden her bir kimse için istimal ettiklerini söylemiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/5019. Ayrıca, Mü'minûn Sûresi 23/13. âyetteki *الَّتَطَفَةُ* kelimesini, Arapların az olan bir suyu nitelemek için kullandıklarını belirtmiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/5027. Öte yandan o, Fussilet Sûresi 41/11. âyetteki Allah'ın yere ve göklere isteyerek veya istemeyerek gelin, şeklinde cansız varlıklarla girdiği diyalogun bir benzerini Arapların da kullandığının altını çizmiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 9/6173. Diğer bir misal de Tevbe Sûresi 9/80. âyetteki yetmiş defa istiğfar etme meselesinde ifadesini bulan anlatımlarda Cüşemî, Arapların yedi, yetmiş gibi sayıları mübalağa yapmak için kullandıklarını rivâyet etmiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3211. Cüşemî *أَوْجِي* gibi meçhul kalıpların kullanıldığı ifadeleri de Arapların dilsel örfleri çerçevesinde izah etmiştir. Nitekim Araplar, fâili yüceltmek istediklerinde isim belirtmeden meçhul ifadeler kullanırlardı. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7110. Diğer taraftan, Hûd Sûresi 11/14. âyetteki müşriklere hitaben on sûre getirmelerinin istenildiği ifadeler de bu açıdan örnek olarak gösterilebilir. Cüşemî, söz konusu bu âyetlerin hemen ardından “*Şayet size karşılık veremezlerse.*” hitabındaki *لَكُمْ* zamirinin esasında Hz. Peygamber'e hitaben söylendiğini fakat Arapların muhatabı *tâ'zîm* etmek için çoğul ifadeleri kullandıklarını kaydetmiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3467. Cüşemî'nin, Arapların dilsel örflerini hesaba katarak yorumladığı âyetler arasında Tevbe Sûresi 9/62. âyetteki “*Allah'ı ve peygamberini memnun etmek daha evladır.*” ifadeleri bulunmaktadır. Şöyle ki Cüşemî *يُرْضُوهُ* lafzındaki *هُ* zamirinin Allah'a

döndüğünü söylemiş ve peygamberin razı olmasının, Allah'ın razı olması anlamına geldiğini belirtmiştir. Bu bağlamda Cüsemî يُرْضُوهُ kelimesinin tekil kullanılmasını Allah'ı tâ'zîm anlamı taşıdığını söylemiş ve bunu da Arapların dilsel âdetleriyle temellendirmeye çalışmıştır. Nitekim iki şeyin zikredilmesinden sonra tek bir fiilin kullanılması kinaye olup, Arapların dilsel tatbikatları arasında yer almaktadır. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/3172. Cüsemî'nin bu noktada göze çarpan izahlarından bir başkası da İsrâ Sûresi 17/13. âyetteki "Her insanın amelini boynuna yükledik." ifadelerinde görmek mümkündür. Araplar, bir iş yapmak istediklerinde o işin kendilerini iyiliğe mi yoksa kötülüğe mi sevk edeceğini anlamak için kuşun davranışını dikkate alırlardı. Dolayısıyla âyet, bu verili duruma işaret etmektedir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4170. Cüsemî, İsrâ Sûresi 17/44. âyetteki "Her şey onu hamd ile tesbih eder." ifadelerindeki "Hamd ile tesbih etmek." ifadesini Arapların ifade kalıplarına işaret ederek izah etmiştir. İlk nazarda Cüsemî'ye göre, canlıların Allah'a hamd etmesi onları rızıklandırması anlamına gelmektedir. Hâl böyle olunca بِحَمْدِهِ lafzıyla kast edilen anlam mecâzî bir ifade olup Allah'ın yaratıcı ve nimetlendirici vasfına işaret etmektedir. Cüsemî, bu gibi örneklerin Arap kelâmında sıkça kullanıldığını belirtmiş ve Arapların bu ifadelerinin Ku'rân'ın söylemine etki ettiğini vurgulamıştır. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4218. Cüsemî'nin, Arapların dilsel örflerine izafe ederek izah ettiği ifadelerden biri Nahl Sûresi 16/61. âyetteki وَ لَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ مِنْ دَابَّةٍ يَؤُودُونَ "Eğer Allah, insanları zulümleri yüzünden hemen cezalandırırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı." hitablarıdır. Cüsemî, bu âyetteki عَلَيْهَا lafzını Arapların zikredilmeyen şeyleri kinaye yolla ifade etmek istediklerinde kullandıklarını söylemiştir. Ayrıca Cüsemî, Arapların bu lafızla genellikle muhatabın bilgisinde var olan şeyleri belirtmek için telaffuz ettiklerini beyan etmiştir. Bu minvalde Cüsemî, Arapların مِنْ فُلَانٍ مَا عَلَيْهَا أَكْرَمٌ مِنْ فُلَانٍ (Falancadan daha cömert kimse yoktur), وَ لَا عَلَى ظَهْرهَا أَغْلَمٌ مِنْ فُلَانٍ (Falancadan daha âlim kimse yoktur) dediklerini nakletmiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4058. Cüsemî, Nahl Sûresi 16/94. âyetteki فَتَّرَلْ فَتَّرَلْ terkiibini helak olduktan sonraki durumu ifade etmek için kullanılan bir tabir olduğunu söylemiş ve Arapların bu tabiri afiyetten sonra belaya uğramış veya selametten sonra felakete sürüklenmiş kişiler için kullandıklarını söylemiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4100. Cüsemî, Meryem Sûresi 19/50. âyetteki "Onların güzel bir söz ile anılmalarını sağladık." hitabındaki ifadelerini Arapların birisine bir kişinin medhi, övgüsü geldiği zaman جَاءَنِي لِسَانُهُ dediklerini kaydetmiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4571. Cüsemî, Tâhâ Sûresi 20/18. âyetteki Hz. Mûsâ'nın esasının işlevlerini anlatırken kullandığı أَهْشُ kelimesini Arapların koyunlarını bir şeyden sakındırmak için söyledikleri bir lafız olduğunu belirtmiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4571. Bununla birlikte Cüsemî, Nebe Sûresi 78/24. âyetteki "Orada ne bir serinlik ne de içecek bir şey tadacaklardır." ifadesindeki بَرْدًا lafzını Arapların, uyuyan kişinin bedeni soğuduğu için "uyku" anlamında kullandıklarını rivâyet etmiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 10/7251. Diğer taraftan Cüsemî, En'âm Sûresi 6/1. âyetteki "Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur." ifadelerinin tefsirinde Arapların yüksek olan her şeye "semâ", aşağıda olan her şeye "yer" dediklerini söylemiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 3/2152. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5676. Yûnus Sûresi 10/61. âyetteki, "Ne yerde ne gökte zerre ağırlığınca hiçbir şey Rabbinden uzak olmaz. Bu zerreden daha küçük veya daha büyük olsun hepsi muhakkak apaçık bir kitapta yazılıdır." ifadeleri de bu açıdan örnek olarak gösterilebilir. Cüsemî, bu âyetteki مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ ifadesini Arapların dilsel kullanımlarıyla irtibatlandırmıştır. Nitekim Cüsemî Arapların, bir şeyin küçüklüğünü anlatmak için مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ ifadesini kullandıklarını söylemiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3389. Kimi durumlarda da قِيلَ (Rivâyet olundu) şeklinde temrîz sıygasıyla Arapların ifade ve üslûp özelliklerine atıfta bulunmuş ve böylece âyetleri izah yoluna gitmiştir. Örneğin Rahmân Sûresinde birçok kez tekrar edilen قِيلَ الْآءِ قِيلَ أَرَادَ "Rabbimizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?" ifadeleri hakkında

3.5. Mu'tezilî Kaynaklar

Kelâmcı olmalarının yanında aynı zamanda dilbilimci olmalarıyla da meşhur olan Mu'tezile âlimleri âyetleri yorumlama yöntemlerinde dilbilimsel verileri sıkça kullanmışlardır. Cüşemî, kendinden önce yaşamış Mu'tezile müfessirlerin yapmış oldukları lugavî izahları tefsirinde referans olarak zikretmiştir. Bu açıdan bakıldığında, özellikle dilbilimsel alanda Cüşemî'nin en fazla etkisinde kaldığı Mu'tezile müfessirinin Ebû Müslim olduğu söylenebilir. Ebû Müslim'den sonra Cüşemî'nin kullandığı dilbilimsel kaynaklar arasında Cübbâî, Ebû'l-Kâsim el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931) ve Rummânî yer almıştır.

Cüşemî'nin, sadra şifa nitelikte olmasa da dilbilimsel tahlillerde referans gösterdiği Mu'tezile âlimleri arasında Kâdî Abdülcebâr da (ö. 415/1025) bulunmuştur. Örneğin Cüşemî, *الَّذِينَ يَتُوفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا* الَّذِينَ يَتُوفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا *"İçinizden ölüp geriye dul eşler bırakan erkekler, eşleri için evden çıkarılmaksızın bir yıla kadar geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etsinler. Ama onlar (kendiliklerinden) çıkarılarsa artık onların meşru biçimde kendileri ile ilgili olarak işlediklerinden dolayı size bir günah yoktur."*²³⁹ hitaplarındaki *إِنِ* edatının *إِنَّا* anlamına gelebileceğini Kâdî Abdülcebâr'a izafe ederek açıklamıştır.²⁴⁰

Cüşemî'nin dilbilimsel tahlillerde kaynak olarak kullandığı Mu'tezile âlimlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

3.5.1. Ebû Alî el-Cübbâî (ö. 303/916)

Cüşemî'nin dilbilimsel meselelerde iktibasta bulunduğu Mu'tezilî âlimlerin başında Ebû Alî el-Cübbâî gelmektedir. Cüşemî, tefsirinde Cübbâî'yi başta kelâmî meseleler olmak üzere hemen her alanda kaynak olarak kullandığı gibi

بِهِ الْإِنْسَانَ خَاطِبَ بِحَطَابِ التَّنْبِيَةِ عَلَى عَادَةِ الْعَرَبِ (Rivâyet olundu ki bu ifadeyle Allah, insanı kastetmiştir. Dolayısıyla bir kişiye tesniye kalıbıyla hitap etmek Arapların âdetidir) Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 10/6713. Öte yandan Cüşemî, *بِقَالٍ* şeklinde bir ifade kullanarak Arapların dilsel örflerine atıfta bulunduğu zamanlar olmuştur. Örneğin Cüşemî, takva elbisesinin daha hayırlı olduğunun bildirildiği ifadelerin tefsirinde *فَلَوْلَا لِبَاسَةِ الْخَيْرِ* diyerek, Arapların bir kişinin iyi bir insan olduğuna imada bulduklarında, "Falancanın elbisesi hayırlıdır", anlayışı az olan bir insana da *فَلَوْلَا حِمَارٌ* dediklerini rivâyet etmiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 4/2532; 8/5869. Cüşemî'nin Arapların ifade ve üslup özellikleri çerçevesinde âyetleri izah ettiğine dair diğer örnekleri için, bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 1/268, 306, 465, 501, 744; 2/1406, 1410, 1561; 3/1843, 1937, 2143, 2163, 2234; 4/2480, 2683; 6/3854; 7/5384, 5333, 8/5427, 5436, 5450, 5468, 5524, 5555, 5566, 5570, 5572, 5606, 5671, 5702, 5814, 5822, 5869, 5876, 5881, 5903, 5912, 5927, 5954, 5978, 5997, 6038; 9/6315, 6384, 6562, 6573, 6676, 6677, 6735, 6938; 10/7080, 7121, 7143, 7153, 7193, 7212, 7233, 7234, 7263, 7284, 7302, 7303, 7343, 7344, 7336, 7360, 7373, 7401, 7416, 7450. 7496, 7522, 7526, 7556, 7557, 7576, 7586.

²³⁹ el-Bakara 2/240.

²⁴⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 2/694.

onun dilbilimsel izahlarına da kayıtsız kalmamıştır. Cüşemî, Cübbâî'nin dilbilimsel izahlarını tasvîrî olarak rivâyet etmiş, dolayısıyla onun dilbilimsel yaklaşımlarına yönelik herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Cüşemî'nin, Cübbâî'yi esas alarak izah ettiği dilbilimsel meseleler şu şekildedir:

a) Harf-i Cerler

Cüşemî, âyetlerin gramatik yönünü incelerken özellikle harf-i cerlerin cümleye kattıkları anlam ve harf-i cerlerin muhtelif anlamlarda kullanılmasına ehemmiyet vermiştir. Dolayısıyla Cüşemî, siyâk ve sibâka göre harf-i cerlerin farklı anlamlar kazanabileceğini belirtmiştir. Örneğin Cüşemî *صَدَقَةٌ* *حُدَّ مِنْ أَمْوَالِهِمْ* ifadesindeki *مِنْ* harfiyle ilgili yaptığı izahları bu açıdan örnek olarak göstermiştir. Cüşemî, mezkûr âyetteki *مِنْ* harfinin *تَبْعِيضٌ* yani “bir kısmı” anlamı taşıdığını söylemiş, dolayısıyla *مِنْ* harfinin âyette “Onların mallarının hepsinden değil, bir kısmından, bazısından sadaka al.” şeklinde bir anlama karşılık geldiğini belirtmiştir.²⁴²

Cüşemî'nin, harf-i cerlerle ilgili öne çıkan açıklamalarından diğeri harf-i cerlerin birbirlerinin yerlerine kullanılabilmesidir. Cüşemî, bu konuda Kûfe dil ekolüyle benzer düşünceyi benimsemiştir. Nitekim Kûfe dil ekolü temsilcileri, harf-i cerlerin birbirlerinin yerlerine nâib olabileceği şeklinde bir görüşü savunmuşlardır.²⁴³ Bu anlayıştan hareketle Cüşemî'ye göre, herhangi bir edat *على* anlamında kullanılabileceği gibi sözgelimi *ب* edatı da *عن* anlamında istimal edilebilir. Örneğin En'âm Sûresi 6/1. âyetteki *بِرَبِّهِمْ يُغْدَلُونَ* ifadesindeki *ب* harfi *عن* anlamına gelebilir ve âyetin takdiri *عَنْ رَبِّهِمْ يُغْدَلُونَ* şeklinde olabilir. Bununla birlikte *لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ* ifadesindeki *إِلَى* harfi de *في* lafzının yerine kullanılabilir.²⁴⁴ Ayrıca Cüşemî'ye göre, *سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ* “*Soran birisi gerçekleşecek olan azabı sordu.*”²⁴⁵ âyetindeki *بِعَذَابٍ* ifadesindeki *ب* harfiyle *عن* anlamı kast edilmiş olabilir veya *sıla* manasına gelebilir.²⁴⁶

Cüşemî, harf-i cerlerden *في* edatının “zarf”, *عَلَى* harfinin “isti'lâ” anlamında olduğunu söylemiş ve bu harflerin kendisinden sonra gelen kelimeleri cer ettiğinden bahsetmiştir.²⁴⁷ Ayrıca o, bazı edatların bağlama göre cümleye birtakım anlamlar kazandırabileceğini ifade etmiştir. Örneğin Cüşemî, *بِ* harfinin cümlelerin konumuna göre “sebebe”,²⁴⁸ “ilsâk”,²⁴⁹ *مِنْ* harfinin “zâid”,²⁵⁰

²⁴¹ et-Tevbe 9/103.

²⁴² Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3253.

²⁴³ Fâdil Sâlih es-Semerrâî, *Ma'nî'n-Nahv* (Amman: Dâru'l-Fikr, 2000), 3/6.

²⁴⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 3/2155, 2170; 7/4700.

²⁴⁵ el-Meâric 30/17.

²⁴⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 10/7074.

²⁴⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 7/4700.

²⁴⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/282.

²⁴⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2630.

“ibtidâu’l-gâye”,²⁵¹ “ba’ziyet” ve “cins” anlamlarına gelebileceğini belirtmiştir.²⁵²

Cüşemî, kimi yerlerde harf-i cerlerin manaya doğrudan etki ettiğini Cübbâî üzerinden dile getirmiştir. Örneğin Cüşemî, Cübbâî’ye isnadda bulunarak فَاصْبِرْ عَلَيْهَا مِنْ أُولَى الْأَعْيُنِ وَأَنْصِرْ الْكَلْبَ مِنْ يَدَيْهِمْ وَاتَّقِ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ “O hâlde, yüksek azim sahibi peygamberlerin sabretmesi gibi sabret.”²⁵³ hitabındaki مِنَ الرَّسُولِ ifadesindeki مِنْ harfinin “te’kîd” veya “beyan” olduğunu fakat “ba’ziyet” bildirmedeğini, çünkü peygamberlerin bir kısmının değil, hepsinin “ulû’l-azm” olduğunu nakletmiştir.²⁵⁴

Cüşemî, Cübbâî’nin izahlarına atıfta bulunarak harf-i cerlerin âyetin anlaşılmasına katkı sunduğunu bazı âyetler üzerinden göstermeye çalışmıştır. Bu konuda verilebilecek bir örnek اللَّهُ يَخْشَى اللَّهَ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَ beyanlarındaki taşların Allah korkusundan yuvarlandığının bildirildiği ifadelerdir.²⁵⁵ Nitekim Cübbâî, âyetin اللَّهُ يَخْشَى اللَّهَ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ (Allah’ın korkusuyla kimi taşlar yuvarlanır) takdirinde olduğunu belirtmiştir. Çünkü Cübbâî’ye göre, âyetteki مِنْ harfi *ilsâk* manası kazandıran ب anlamındadır. Cüşemî bu rivâyetin ardından, Cübbâî’nin söz konusu âyetteki الْأَجَارَةُ (taş) kelimesini (dolu) şeklinde izah ettiğini nakletmiştir. Dolayısıyla Cübbâî, Allah korkusundan yuvarlanan nesnenin taş olmadığını, bilakis buluttan inen dolu olduğunu savunmuştur.²⁵⁶ Öte yandan Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî (ö. 450/1058) أَنَّهَا الْبُرْدُ (O, buluttan inen doludur. Bu görüş yalnızca bazı kelâmcılara özgüdür) diyerek zımnen bu olguya dikkat çekmiştir.²⁵⁷

b) Lâm (اللام) Harfiyle İlgili Tahlilleri

Cüşemî’nin dilbilimsel tahliller kapsamında en fazla ilgilendiği meselelerin başında ل harfinin cümle içindeki konumu ve anlamı tayin etmesi olmuş, bu husustaki başlıca açıklamalarını Cübbâî’ye dayandırmıştır. Örneğin Cüşemî’nin bu konuda Cübbâî’ye izafe ettiği yerlerden biri فَمَا تَنْفَعُهُمْ فِي الْحَرْبِ فَتَرَدُّ بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَنْكُرُونَ “Savaşta onları yakalarsan, arkalarındakilere ibret olacak şekilde darmadağın et.”²⁵⁸ ifadelerindeki يَنْكُرُونَ lafzıyla ilgili değerlendirmeleridir. Cübbâî يَنْكُرُونَ ifadesinin başında zımnen ل olduğunu

²⁵⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 1/292.

²⁵¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 1/300.

²⁵² Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 1/285.

²⁵³ el-Ahkâf 46/35.

²⁵⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 9/6431, 6432.

²⁵⁵ el-Bakara 2/74.

²⁵⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 1/441.

²⁵⁷ Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nuket ve’l-uyûn*, thk. Seyyid Abdûl’l-Mansûr b. Abdürrahîm (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, ts), 1/146.

²⁵⁸ el-Enfâl 8/57.

düşünmüş ve mezkûr ifadenin لِيَذْكُرُوا (ibret almaları için) tarzında bir anlam takdirine sahip olduğunu belirtmiştir.²⁵⁹

Cüsemî, bazen de لام harfinin farklı bir edata karşılık geldiğini Cübbâî'ye isnadda bulunarak açıklamıştır. Örneğin Bakara Sûresi 2/21. âyetteki لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ifadesinde لام harfi Cübbâî'ye göre كي anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Cübbâî, söz konusu ifadelerden kastın لِنَتَّقُوا (korkmanız için) şeklinde olduğunu kaydetmiştir.²⁶⁰ Bununla birlikte Cüsemî, İnşikâk Sûresi 84/16. âyetteki فَلَا أُسْمِمْ فَلَا اُسْمِمْ “Şafağa yemin ederim.” ifadeleri kapsamında da değerlendirmelerde bulunmuştur. Nitekim Cüsemî, Cübbâî'yi referans göstererek فَلَا ifadesindeki لام harfinin zâid olduğunu söylemiştir.²⁶¹

Cüsemî, Mu'tezile'nin düşünce sistemini benimsemiş bir müfessir olduğu için bu durum onun büyük ölçüde dilbilimsel söylemlerinde karşılık bulmuş ve bu gibi yerlerde Cübbâî'nin görüşlerini mesned olarak kullanmıştır. Örneğin أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ “Allah'ın âyetlerini yalanladılar.”²⁶² ifadeleri bu açıdan zikredilebilir. Cübbâî, esasında âyetin başında lâmu'l-akibe olduğunu ileri sürmüştür. Dolayısıyla Cübbâî'ye göre âyet, لَأَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ takdirinde olup cümleye kazandırdığı anlam “Allah'ın âyetlerini yalanlamaları sonucunda.” şeklindedir.²⁶³

Cüsemî'nin bu minvalde dikkat çektiği beyanlardan diğeri Yûnus Sûresi 10/88. âyetteki رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِكَ “Rabbimiz! Senin yolundan saptırmaları için mi onlara mallar ve zinetler verdin?” ifadeleridir. Cüsemî'nin rivâyet ettiğine göre Cübbâî, âyetteki لِيُضِلُّوا lafzıyla ilgili üç görüş ileri sürmüştür: Cübbâî'nin birinci yaklaşımına göre söz konusu ifadedeki لام harfi lâmu'l-akibe'dir. Cübbâî, görüşünü temellendirmek için Abbâsi dönemi şairlerinden Ebû'l-Atahiyye'nin (ö. 210/825) şu şiirini istişhâd olarak getirmiştir:

لِدُوا لِلْمَوْتِ وَابْتُوا لِلْخَرَابِ

(Ölüm için doğurun, yıkılması için bina edin!) Buna göre anlam, “Rabbimiz! Onlara mallar ve zinetler verdin. Bunun sonucunda onlar yoldan çıktılar.” şeklindedir. Cübbâî'nin bu konudaki ikinci görüşü ise âyetteki لِيُضِلُّوا ifadesi gizli bir أَنْ takdiriyle لِيُضِلُّوا (sapmasınlar diye) anlamındadır. Bu da tıpkı A'râf Sûresi 7/172. âyetteki بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا (dememeniz için) tarzında bir anlam içeriğine sahiptir. Cübbâî'nin naklettiği üçüncü görüşe göre, burada istifhâm üslûbu kullanılmış olup inkâr murâd edilmiştir. Bu münasebetle anlam, “Rabbimiz! İnkâr etmeleri için mi

²⁵⁹ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2975.

²⁶⁰ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/279.

²⁶¹ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 10/7344.

²⁶² er-Rûm 30/10.

²⁶³ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5604.

onlara bunca mal-mülk verdin?” şeklindedir. Cübbâî, bu noktada Emevî devri Hıristiyan Arap şairlerinden Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. es-Salt el-Ahtal’ın (ö. 92/710-11) şu şiirini kullanmıştır:

كَذَّبْتَكَ عَيْنُكَ أَمْ رَأَيْتَ بِوَأَسِطِ غَلَسِ الظَّلَامِ مِنَ الرَّبَابِ خَيَالًا

(Gözlerin sana yalan mı söyledi? Yoksa alacakaranlıkta Vâsıt denilen yerde Rabâb isimli kadını gördüğünü mü zannettin?) Cübbâî, şiirdeki كَذَّبْتَكَ ifadesinin esasında istifhâmlı olarak أَكْذَّبْتَكَ şeklinde olduğunu söylemiştir.²⁶⁴

c) Hel (هَلْ) Edatıyla İlgili Tahlilleri

Cüsemî, tefsirinin muhtelif yerlerinde edatların birtakım manalara tekabül ettiğini Cübbâî’nin izahları çerçevesinde dile getirmeye çalışmıştır. Nitekim Cüsemî, Cübbâî’ye atıfta bulunarak insan Sûresi birinci âyetteki هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا “İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?” ifadelerinde kullanılan istifhâmın bilindik anlamda soru olmayıp, bilakis tahkîk bildirdiğini söylemiştir.²⁶⁵

d) İ'lâl Tahlilleri

Cüsemî, âyetlerde telaffuz edilen lafızların aslî anlamlarını söyleyerek onların bazı aşamalardan geçtiğini vurgulamıştır. Örneğin تَدْعُونَ kelimesinin aslının اِدْتَعَاءٌ olduğunu, dolayısıyla د harfinin د harfine çevrildiğini böylece kelimenin اِدْعَاءٌ şeklini aldığını, daha sonra her iki د harfinin idgam edildiğini ve son olarak kelimenin اِدْعَى hâline dönüştüğünü kaydetmiştir.²⁶⁶

Cüsemî, i'lâl tahlilleriyle alakalı Cübbâî’nin izahlarından destek almaya çalışmıştır. Örneğin Cüsemî, İsrâ Sûresi 17/85. âyetteki الرُّوحُ kelimesi üzerinde detaylıca durmuş ve rûh lafzının geçirdiği i'lâl kaideleriyle ilgili Cübbâî’nin görüşlerine atıfta bulunmuştur. Buna göre Cübbâî الرُّوحُ kelimesinin الرِّيحُ lafzıyla yakın ilişkisinden söz etmiştir. Dolayısıyla الرُّوحُ kelimesindeki و harfi يَاءٌ harfine dönüşerek الرِّيحُ olmuştur. Bu sebeple, rûh kelimesinin çoğulu الرُّوحُ şeklinde telaffuz edildiği gibi الرُّوحُ olarak da zikredilmiştir.²⁶⁷

e) Fiillerin Yapısı

Cüsemî, âyetlerde kullanılan fiillerin yapısıyla yakından ilgilenmiş ve bu doğrultuda izahlar ortaya koymuştur. Sözelimi Cüsemî, âyetlerde kullanılan bazı ifadelerin telmih yoluyla emir bildirdiğini vurgulamıştır. Örneğin Cüsemî, “Akşama girdiğinizde, sabaha kavuştunuzda, Allah’ı tesbih edin.”²⁶⁸

²⁶⁴ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 5/3417, 3418.

²⁶⁵ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 10/7201.

²⁶⁶ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 9/6192.

²⁶⁷ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 6/4292.

²⁶⁸ er-Rûm 30/17.

beyanlarındaki “Tesbih edin!” ifadesinin emir olduğunu söylemiştir.²⁶⁹ Buna ilave olarak Cüşemî, وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ “Doğru yolu göstermek Allah’a aittir.”²⁷⁰ hitabındaki عَلَى harfinin vücûb ifade ettiği kanaatini taşımıştır.²⁷¹

Cüşemî, bazı emir sıygalarının vücûbtan ziyade tehdit bildirdiğini kaydetmiştir. Örneğin, Tebük seferine çıkmak istemeyen münafıklara hitaben söylenen أَفْعُدُوا فَاقْعُدُوا مَعَ الْخَالِفِينَ “Geride kalanlarla birlikte oturun.”²⁷² ifadesindeki أَفْعُدُوا emrinin vücûb olmadığını, bilakis bahis konusu olan ifadenin açıkça tehdit olduğuna dikkat çekmiştir.²⁷³

Bu çerçevede verilebilecek başka bir örnek münafıkların ima edildiği, “Yapacağınızı yapın. Zira Allah, ileride hesabınızı görecektir.”²⁷⁴ ifadeleridir. Söz konusu âyetteki اَعْمَلُوا (yapın, işleyin!) fiili²⁷⁵ ile müşriklere hitaben söylenen “Yiyin ve yararlanın.”²⁷⁶ beyanları hakkında Cüşemî, tehdit ifadesini kullanmıştır.²⁷⁷ Cüşemî'nin, bu hususta üzerinde durduğu âyetlerden diğeri müşriklere meydan okuma sadedinde zikredilen on sûre getirmeleri gerektiğine dair ifadelerdir.²⁷⁸ Cüşemî, فَاتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ ifadesindeki فَاتُوا lafzını هَذَا تَحَدٍّ وَ لَيْسَ بِأَمْرٍ (Bu bir meydan okumadır. Dolayısıyla emir değildir) şeklinde açıklamıştır.²⁷⁹ Cüşemî, zâhirî itibariyle emir olmayan bazı lafızların esasında emir bildirdiğini belirtmiştir. Örneğin, hamdin Allah’a ait olduğunun beyan edildiği اَلْحَمْدُ لِلَّهِ ifadesinin اِحْمَدُوا اللَّهَ (Allah’a hamd edin) şeklinde emir ifade ettiğini söylemiştir.²⁸⁰

Diğer taraftan Cüşemî, mâzi fiil yapısında gelen bazı fiillerin gelecek zaman anlamı taşıdığını kaydetmiştir. Bu anlamda Cüşemî, İbrâhîm Sûresi 14/21. âyetteki kıyâmet gününde insanların Allah’ın huzuruna çıkacağını ifade eden ve aynı zamanda mâzi kalıpta kullanılan بَرَزُوا fiilinin istikbâl manasına geldiğini belirtmiştir.²⁸¹ Bu vesileyle, Cüşemî'nin اَتَىٰ أَمْرُ اللَّهِ “Allah’ın emri geldi.”²⁸² ifadesindeki اَتَىٰ fiiliyle ilgili yaptığı izahlar da örnek olarak

²⁶⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5610.

²⁷⁰ en-Nahl 16/9.

²⁷¹ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4006.

²⁷² et-Tevbe 9/83.

²⁷³ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3216.

²⁷⁴ et-Tevbe 9/105.

²⁷⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3257.

²⁷⁶ el-Mürselât 77/46.

²⁷⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 10/7242.

²⁷⁸ Hûd 11/13.

²⁷⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3466.

²⁸⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/206.

²⁸¹ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3855.

²⁸² en-Nahl 16/1.

gösterilebilir. Nitekim o, mezkûr fiilin mâzi biçiminde olmasına rağmen istikbâl anlamına geldiğini vurgulamıştır.²⁸³

Cüşemî, Allah'ın **إِنَّ اللَّهَ وَ مَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا** ve meleklerin Hz. Peygamber'e salât ettiğinin bildirildiği ifadelerdeki **يُصَلُّونَ**²⁸⁴ fiiliyle ilgili Cübbâî'ye isnad ederek bazı açıklamalarda bulunmuştur. Cüşemî, **يُصَلُّونَ** fiilinin hem Allah'a hem de meleklerle isnad edildiğini belirtmiş daha sonra da Cübbâî'nin konuyla ilgili görüşlerine atıfta bulunmuştur. Buna göre **يُصَلُّونَ** fiilindeki zamir ilk planda meleklerle taalluk etmektedir. Allah'ın ismi ise bunun dışındadır. **كَانَ اللَّهُ يُصَلِّي عَلَيْهِ** (Allah ona salât eder) takdirindedir. Zira Allah lafzının kendisinin dışındaki başka bir lafızla aynı fiile bağlı olarak bir araya gelmesi câiz değildir. Bilakis söz konusu fiil Allah için müfred olarak istimal edilir ve Allah'ın salât etmesi tâ'zîm ifade etmektedir.²⁸⁵

Cüşemî, bu kapsamda Cübbâî'nin dilcilere yönelttiği itirazlardan bahsetmiştir. Örneğin Cüşemî, Allah'ın yaratmaya ilk başladığı daha sonra onu tekrar ettiği ve bunun Allah'a daha kolay geldiğinin bahsedildiği ifadelerle ilgili²⁸⁶ Ahfeş el-Evsat'ın söz konusu ibarelerdeki **أَهْوَنُ** (daha kolay) kelimesinin **أَفْعَلُ** kalıbına hamledilmesinin doğru olmadığı, dolayısıyla ilk yaratmanın ikinci yaratmaya göre daha basit olmadığı şeklindeki görüşünü nakletmiştir. Daha sonra Cüşemî, Ahfeş el-Evsat'ın bu açıklamasına karşı Cübbâî'nin **هَذَا الْقَوْلُ** (Ebû Alî bu görüşü geçersiz buldu) diyerek Ahfeş'in bu izahının Cübbâî tarafından kabul görmediğini dile getirmiştir.²⁸⁷

f) Etimoloji

Cüşemî, kelime ve kavramların etimolojileriyle yakından ilgilenmiş ve hemen her fırsatta bunu değişik vesilelerle ortaya koymaya çalışmıştır. Örneğin o, "Mûsâ" kelimesinin İbrânîce olduğunu söylemiş, bunun da aslının **مُوشَا** *Mûşâ* şeklinde geldiğini ve Kıptî dilinde bunun "ağaç" anlamında olduğunu, daha sonra bu kelimenin, "Sudaki sandıktan çıkartılan" şeklinde isimlendirildiği bilgisini aktarmıştır.²⁸⁸

²⁸³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 6/3995.

²⁸⁴ el-Ahzâb 33/56.

²⁸⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 8/5764.

²⁸⁶ er-Rûm 30/27.

²⁸⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 8/5618; Cübbâî'nin diğer dilbilimsel izahları için, bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 1/503; 4/2518, 2615, 3133; 5/3238, 3309, 3346, 3688; 6/4106, 4292, 4379, 4383, 4387, 4399; 8/5786; 9/ 6761; 10/7177, 7263, 7417, 7525.

²⁸⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 1/381. Cüşemî'nin bu konudaki izahlarını detaylandırmak mümkündür: Örneğin o, **صَلَاةٌ** kelimesiyle ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: Salâtın aslı duadır. Daha sonra bu kelime şerîatte belirli eylemleri ve rükünleri ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 5/3214; 8/5573, 5744. "İmân" lafzıyla ilgili

Cüsemî, lafızların etimolojilerine yönelik izahlarında zaman zaman Cübbâî'den destek almıştır. Örneğin Cüsemî, “Allah” kelimesinin herhangi bir lafızdan türememiş olduğunu, dolayısıyla *zâtü'l-bârî*'ye özel bir isim olarak konulduğunu, ayrıca “Allah” lafzının anlamının, “ibadeti hak eden” manasına geldiğini Cübbâî'ye nisbet ederek açıklamıştır.²⁸⁹

g) İltifât

Cüsemî, Kur'ân'daki anlatım sanatlarına kısmen değinmiş ve bu konudaki yorumlarının bazılarını Cübbâî'ye atfetmiştir. Örneğin Yûnus Sûresi 10/22. âyetteki *هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِّ وَجَرَيْنَ بِهِمْ* hitabındaki *يُسَيِّرُكُمْ* lafzıyla *جَرَيْنَ بِهِمْ* tarzı ifadelerde muhataptan gâib sıygasına geçiş söz konusu olduğu için iltifat sanatına yorumlanmıştır.²⁹⁰ Cüsemî, bu yaklaşımdan farklı olarak *يُسَيِّرُكُمْ* ifadesinin şu anki durumda olan muhataplara hitaben söylenildiğini *جَرَيْنَ بِهِمْ* beyanının da onların dışındaki bazı insanlardan haber vermek için kullanıldığını belirtmiştir. Cüsemî, bu açıklamasından sonra Cübbâî'nin bu konudaki görüşlerine atıfta bulunmuştur. Nitekim Cübbâî, cümle içerisindeki kelimelerin bazen gâib kimi zaman da muhatap kalıbında gelmesinin câiz olduğunu söylemiştir.²⁹¹

birtakım açıklamalarda bulunan Cüsemî, îmânın “taşdik” anlamına geldiğini belirtmiş ancak mezkûr kelimenin îslâm'ın gelmesiyle birlikte *إِسْمٌ مَدْحٌ لِجَمِيعِ الطَّاعَاتِ* diyerek şeriatte bütün tâatleri içine alan, övgüye değer bir isim olarak kullanılmaya başlandığını söylemiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3231; 7/4699; 8/5583, 5763, 5945. Cüsemî'nin bu açıdan dikkat çektiği kavramlardan diğeri “fıkıh” kelimesidir. Nitekim Cüsemî, fıkıh lafzının da ilk planda Araçlar tarafından “Kelâmın manasının anlaşılması” şeklinde istimal edildiği söylemiş, daha sonraları ise söz konusu lafzın, şeriatte ve gelenekte kullanılan bir isim hâline dönüştüğünün altını çizmiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3555; 6/4215. Cüsemî'nin bu anlamda ilgilendiği kelimeler arasında *الضَّلَالُ* kelimesi de bulunmaktadır. Zira o, *الذَّهَابُ عَنِ جِهَةِ الصُّوَابِ* (Doğru yönden sapmak) anlamına geldiğini söylemiş, Kur'ân'ın indirilmeye başlanmasıyla birlikte söz konusu lafzın din diline, “Yanlış inanç, haktan sapma” şeklinde geçtiğini ifade etmiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3714. Öte yandan, Cüsemî *التَّسْبِيحُ* kelimesinin etimolojisiyle de ilgilenmiş ve bu konuda birtakım izahlarda bulunmuştur. Buna göre Cüsemî, Araçların bir şeyi bir şeyden uzak tutmak istediklerinde *مَنْ كَذَّابٌ* dediklerini söylemiş, daha sonra ise bu kelimenin Allah'ı şirkten uzak tutmak ve namaz anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 7/4814. Cüsemî'nin bu konudaki diğer değerlendirmeleri için, bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/209, 228, 331, 356, 357, 420, 665, 785; 2/992, 1118, 1566, 1248; 7/4947; 8/5489, 5528, 5623, 5748, 5749; 9/6364, 6370, 6471, 6482; 10/6922, 6925, 6958, 7042, 7248, 7357.

²⁸⁹ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/203.

²⁹⁰ Ebû'l-Me'âli Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abderrâhmân el-Kazvînî, *Telhîsü'l-miftâh* (Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 2010), 31.

²⁹¹ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3345.

3.5.2. Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931)

Cüsemî'nin filolojik izahlar bağlamında görüşlerine başvurduğu Mu'tezile âlimlerinden biri de Kâ'bî'dir. Cüsemî, Kâ'bî'nin özellikle kelâmî yorumlarının yanı sıra dilbilimsel meselelerle alakalı yaptığı tahlillerden müteessir olmuş ve onun yaptığı izahları büyük ölçüde tasvip etmiştir. Örneğin Kâ'bî, "Güvende olduğunuz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser. Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar."²⁹² ifadesindeki كَامِلَةً (tam) lafzının kapalılığı gidermek için zikredildiğini, bununla birlikte aynı âyetteki إِذَا رَجَعْتُمْ إِذَا رَجَعْتُمْ إِذَا رَجَعْتُمْ ifadesindeki و harfinin de أُ anlamına geldiğini, dolayısıyla التَّخْيِيرُ (seçmek) anlamında olduğunu söylemiştir.²⁹³

Cüsemî, bazı âyetlerde geçen بَعْضُ kelimesinin كُل anlamına geldiğini Kâ'bî'yi delil getirerek açıklamıştır. Nitekim Kâ'bî نِعْمَ بَعْضُ الَّذِي نَعِدُهُمْ "Onlara vaad ettiğimiz şeylerin bir kısmını sana gösterirsek."²⁹⁴ ifadesindeki بَعْضُ lafzının كُل anlamında olduğunu söylemiştir.²⁹⁵

Bununla birlikte Kâ'bî, İbrâhîm Sûresi 14/10. âyetteki مِنْ دُونِكُمْ ifadesindeki مِنْ harfini Arapların bir şeyi fazlaştırmak, artırmak istediklerinde kullandıklarını söylemiş ve فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ "Hiçbiriniz buna engel olamazdınız."²⁹⁶ ifadelerini örnek olarak getirmiştir. Dolayısıyla Kâ'bî'ye göre, söz konusu âyetteki مِنْ harfi gerek burada gerekse bir önceki âyette zâidlik anlamı taşımaktadır.²⁹⁷ Ayrıca Kâ'bî'ye göre, مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمَ "Onun arkasında cehennem vardır."²⁹⁸ ifadesi سَيِّئَاتِي عَلَيْهِ (ona gelecektir) anlamına gelmektedir. Kâ'bî görüşlerini desteklemek için Arapların مِنْ وَرَائِكَ (bu iş senin arkadadır) derken سَيِّئَاتِكَ (sana gelecektir) anlamını kast ettiklerini belirtmiştir.²⁹⁹

Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'inde kelimeleri birçok açıdan incelemiş ve onları dilci edasıyla ele almış ve bu açıdan Kâ'bî'den bazı rivâyetler nakletmiştir. Örneğin Kâ'bî, Ra'd Sûresi 13/12. âyetteki السَّحَابُ kelimesinin سَحَابَةٌ lafzının çoğulu olduğunu, aynı şekilde النَّقَالُ kelimesini النَّقِيلُ şeklinde okunmasının câiz olduğunu,³⁰⁰ Hicr Sûresi 15/91. âyetteki عَصِينُ kelimesinin müfredinin عِصَّةٌ olduğunu, kelimenin aslının ise عَصَهَةٌ şeklinde geldiğini ها harfi hafzedilince عِصَّةٌ şeklinde kaldığını belirtmiş ve bu durumun tıpkı سَفَةٌ ve الشَّأَةُ lafızlarına

²⁹² el-Bakara 2/196.

²⁹³ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/810.

²⁹⁴ er-Râ'd 13/40.

²⁹⁵ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3818.

²⁹⁶ el-Hâkka 69/47.

²⁹⁷ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3840.

²⁹⁸ İbrâhîm 14/16.

²⁹⁹ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3847.

³⁰⁰ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3762.

benzediğini ifade etmiştir. Buna göre Kâ'bî, اَلسَّفَهُ ile اَلسَّأَهُ kelimelerinin aslının سَفَهَةٌ ve سَاهَةٌ şeklinde olduğunu belirtmiştir. Söz konusu lafızlardan هـ harfleri hafzedilince kelimeler اَلسَّفَهُ ve اَلسَّأَهُ olarak kalmıştır. Kâ'bî, kelimelerin ismi-tasğirlerinin de سَفِيهَةٌ ve سَوِيهَةٌ tarzında kullanıldığını söylemiştir.³⁰¹ Diğer taraftan Kâ'bî, اَللَّذِيْنَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ اَلْحُسْنٰى “Rablerine karşılık verenler için en güzeli vardır.”³⁰² ifadesinin istinaf cümlesi olduğunu, dolayısıyla müptedâ olmakla mahallen merfû olduğunu söylemiştir.³⁰³

Cüsemî, âyetlerde kullanılan kelime, kavram ve hatta harflerin hangi kabile tarafından ne tür bir anlamda istimal edildiğine dair detaylı bilgileri bazen Kâ'bî'yi işaret ederek izah etmiştir. Örneğin Cüsemî, Kâ'bî'ye atıfta bulunarak اَلَّذِيْنَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ فِيْ اَفْوَاهِهِمْ “Ellerini peygamberlerinin ağızlarına bastılar.”³⁰⁴ ifadesindeki فِيْ harf-i cerrinin Tay kabilesinde ب harfine karşılık geldiğini rivâyet etmiştir.³⁰⁵ Cüsemî, furûk müelliflerinin yaptığı gibi kelimeler arasındaki nüansa da tefsirinde işaret etmiş, bu konuda zaman zaman Kâ'bî'yi referans göstermiştir. Örneğin Kâ'bî, Hicr Sûresi 15/14. âyetteki اَلْعُرُوْج kelimesinin “Derece olarak yükselmek” anlamına geldiğini söylemiş, Cüsemî de onun bu görüşünü tasdik etmiştir.³⁰⁶

3.5.3. Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934)

Cüsemî, Mu'tezile tefsir geleneğinin önde gelen isimlerinden Ebû Müslim'in birçok dilbilimsel izahlarından müstefid olmuştur. Cüsemî'nin, Ebû Müslim'i kaynak göstererek izah ettiği dilbilimsel meseleler şu şekildedir:

a) Kelimelerin Tasrifini Yapması

Cüsemî, i'râb tahlillerine geçmeden önce üzerinde durduğu lafız şayet fiil ise bazen onun tasrifini Ebû Müslim'i delil getirerek yapmaktadır. Örneğin Cüsemî, Ebû Müslim'e dayandırdığı bir izaha göre, Nahl Sûresi 16/25. âyetteki وَرَرَ kelimesi وَرَرَ - وَرَرَ - وَرَرَ şeklinde çekimi yapılmaktadır. Nitekim Ebû Müslim'e göre, mezkûr lafız isim olarak اَلْوَرُّ biçiminde gelmektedir. Ebû Müslim söz konusu bu lafız, اَلْحَمْلُ - اَلْحَمْلُ - اَلْحَمْلُ fiillerinin çekimine benzetmekte ve ismi اَلْحَمْلُ gelmektedir.³⁰⁷

³⁰¹ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/3984.

³⁰² er-Ra'd 13/18.

³⁰³ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3776.

³⁰⁴ İbrâhîm 13/9.

³⁰⁵ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3835.

³⁰⁶ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/3928. Kâ'bî'nin daha fazla dilbilimsel izahları için, bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/589; 5/3776; 6/3923.

³⁰⁷ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4017.

b) عَسَى

Cüşemî, bazı kelime ve kavramları izah ederken Mu'tezile'nin temel prensipleriyle bağdaşmasına son derece dikkat etmiş ve bu duyarlılıkla Ebû Müslim'in başlıca görüşlerini kendi argümanlarını destekleme bâbında kullanmıştır. Örneğin عَسَى kelimesi lügatte "Güçlü bir şekilde istek ve arzu duyma" ve "Ümit etme, umma" anlamına gelmektedir.³⁰⁸ Ayrıca عَسَى sözcüğünün Allah için kullanıldığında vücûb ifade ettiği söylenmiştir.³⁰⁹ Sîbeveyhi, hem عَسَى hem de لَعَلَّ kelimesi Allah için kullanıldığında gereklilik, zorunluluk anlamına geldiğini belirtmiştir. Başka bir deyişle her iki kelime Allah için kullanıldığı durumda اَللُّرَّجَى (ummak, beklenti) şeklinde bir anlamın takdir edilmesi doğru bir yaklaşım değildir. Bu itibarla mezkûr kelimeler, "Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır yahut korkar." ifadelerinde olduğu gibi insan için kullanılır.³¹⁰

Cüşemî de söz konusu kelimeyi bu yaklaşımla ele almış ve "Onların, doğru yolu bulanlardan olmaları umulur."³¹¹ hitabıyla ilgili olarak Ebû Müslim'in görüşlerine atıfta bulunmuştur. Nitekim Ebû Müslim'e göre عَسَى kelimesine Allah'a izafe edilerek (ummak) anlamının verilmesi Allah'ın ulûhiyetiyle bağdaşmamaktadır. Bu açıdan bakıldığına Ebû Müslim, ilgili lafzı tenzih ilkesi çerçevesinde açıklamış ve anlamın اَلْمُهْتَدِينَ مِنْ اَلْمُهْتَدِينَ (Onu, hidâyete erenlerden olmak ümidiyle yaptılar) şeklinde insanın eylemlerine atıfta bulunarak açıklamıştır.³¹²

³⁰⁸ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2014), 566.

³⁰⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *l'râbü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2009), 183.

³¹⁰ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz fi tefsiri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 3/75.

³¹¹ et-Tevbe 9/18.

³¹² Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/3055. Cüşemî'nin bu konuyla alakalı dikkat çektiği lafızlardan diğeri Hûd Sûresi 11/12. âyetteki اَللَّيْكَ مَا يُوحَى إِلَيْكَ ifadesindeki لَعَلَّ kelimesidir. Söz konusu bu lafız büyük ölçüde, "Belki de sana vahyolunanın bir kısmını terk edecek olursun." şeklinde anlaşılmıştır. Cüşemî, Ebû Müslim'e isnadda bulunarak âyette kullanılan mezkûr lafzın olasılık veya teracci (temenni) anlamı taşımadığını Arapların dilsel örflerine işaret ederek şu şekilde açıklamıştır: Buradaki لَعَلَّ sözcüğü الزَّجْرُ (engel olmak, mâni olmak) anlamına gelmektedir. Nitekim Araplar, bir kimseyi bir işten uzaklaştırmak istediklerinde اَللَّيْكَ تَقْصِرُ فِيمَا أَمَرْتَنِي بِهِ ifadesini kullanırlardı. Böylece Araplar bu cümleyle muhataba yapacağı işten sakındırmaya çalışırlardı. Aynı şekilde Araplar çocuklarına bir işi emrettiklerinde o işte kusur ve gevşeklik göstermemeleri için لَا تَتْرُكْ بَعْضَ مَا أَوْحَى إِلَيْكَ (Sana vahyettiğim şeylerin bazısını terk etme!) ya da لَا تَتْرُكْ اَلْإِبْلَاحَ (Tebliğini sakın bırakma!) şeklinde bir anlam takdirine sahiptir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3465.

c) Lâm (اللام) Harfiyle İlgili Tahlilleri

Daha önce de belirtildiği gibi Cüsemî, Mu'tezile'nin ilkelerini benimsemesi hasebiyle bu durum onun büyük ölçüde dilbilimsel söylemlerine etki etmiştir. Bunun en bariz örneğini birçok âyette zikredilen لَام harfini izah ederken sergilemiştir. Nitekim Cüsemî, Mu'tezile'nin "adâlet" ilkesine paralellik arz etmesi için mezkûr harfe buna göre bir mana tayin etmiştir. Örneğin Cüsemî, وَ لَقَدْ دَرَأْنَا لِحَبَّتُمْ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنَّ وَ الْإِنْسِ *"Andolsun biz, cinler ve insanlardan birçoklarını cehennem için var ettik."*³¹³ ifadelerini bu yaklaşımla tefsir etmiştir. Cüsemî, âyetteki لِحَبَّتُمْ sözcüğündeki لَام harfinin lâmu'l-âkıbe olduğunu söyleyerek âyetin şu şekilde bir mana ve mesaj içerdiğini belirtmiştir: "Biz, pek çok cin ve insanı mükâfat ve rahmet için yarattık. Fakat onlar Allah'ın emrine karşı geldiler ve böylece âkıbetleri cehenneme girmek oldu." Bu bağlamda Cüsemî, dilbilimsel izahlarını bir temele dayandırmak için şiirle istiḥâda fazlaca önem vermiştir. Dolayısıyla Çüşemî لِحَبَّتُمْ lafzındaki لَام harfinin lâmu'l-âkıbe olduğunu ispatlamak için Hz. Alî'ye nisbet edilen şu ifadeleri delil olarak getirmiştir:

أَمْوَالُنَا لِذَوِي الْمِيرَاثِ نَجْمَعُهَا وَ نُوْرُنَا لِخَرَابِ الدَّهْرِ نَبْنِيْهَا

(Mallarımızı mirasçılar için biriktiriyoruz, Zaman harabeye çevirsin diye evlerimizi bina ediyoruz) Cüsemî bu şiirdeki لِحَرَابِ lafzındaki لَام harfinin lâmu'l-âkıbe olduğunu söylemiş ve şiirde murâd edilen mananın zimnen, "Mallarımızı mirasçılar için biriktiriyoruz. Nihayet zaman, bina ettiğimiz evlerimizin sonunu getirdi." şeklinde olduğunu belirtmiştir.³¹⁴ Hatta Cüsemî, bu hususta bazı dilcileri eleştirmiştir. Örneğin Cüsemî, az önce zikri geçen لِحَبَّتُمْ lafzındaki لَام harfine lâmu'l-âkıbe anlamını vermeyen Kutrub, Ahfeş el-Evsat, Müberred ve Zeccâc gibi dilcileri tenkit etmiştir.³¹⁵

Öte yandan Cüsemî, birçok âyette kullanılan لَام harfinin "irade" anlamı taşıdığını belirtmiştir. Bu münasebetle o, *"Hanginizin amelinin daha güzel olacağı konusunda sizi imtihan etmek için..."*³¹⁶ hitabındaki لِيَبْلُوَكُمْ ifadesinde yer alan لَام harfinin cümleye الْإِرَادَةُ (irade) anlamı kattığını söylemiştir. Dolayısıyla Cüsemî'ye göre anlam أَرَادَ بِذَلِكَ إِبْتِلَاءَكُمْ (Sizi bununla imtihan etmeyi diledi) şeklindedir.³¹⁷ Cüsemî, *"Bu Kur'ân, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır."*³¹⁸ ifadelerini de buna

³¹³ el-A'râf 7/179.

³¹⁴ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2788.

³¹⁵ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2788.

³¹⁶ Hûd 11/7.

³¹⁷ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3458.

³¹⁸ Sâd 38/29.

benzer tarzda izah etmiştir. Dolayısıyla o, mezkûr âyetteki لِيَدَّبَرُوا ifadesindeki لام harfinin lâmu’l-irade olduğunu sözlerine eklemiştir.³¹⁹

Cüsemî, لام harfiyle ilgili kendi görüşlerine mesned teşkil etmesi açısından bazen de Ebû Müslim’i delil olarak kullanmıştır. Örneğin Ebû Müslim, وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيُفْوَلُوا أَهْوَاءَ مَنْ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا “Böylece insanların bazısını bazısı ile denedik ki, ‘Allah, aramızdan şu adamları mı iman nimetine lâyık gördü?’ desinler. Allah, şükreden kullarını daha iyi bilen değil mi?”³²⁰ hitabındaki لِيُفْوَلُوا ifadesinde yer alan لام harfinin lâmu’l-âkıbe olduğunu, dolayısıyla cümleye, “Allah, aramızdan şu adamları mı iman nimetine lâyık gördü?” demeleri oldu.” tarzında bir anlam kattığını söylemiştir.³²¹ Cüsemî, Nahl Sûresi 16/55. âyetteki لِيُكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ ifadesindeki لام harfinin lâmu’l-âkıbe olduğunu ve cümleye, “Onlara bahsettiğimiz nimetlerin sonucunda nankörlük ettiler.” şeklinde bir anlam kazandırdığını Ebû Müslim’e atıfta bulunarak açıklamıştır.³²²

d) İ’râb Tahlilleri

Cüsemî, i’râb tahlilleriyle ilgili Ebû Müslim üzerinden değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin, Sebe Sûresi 34/10. âyetteki “Ey dağlar ve kuşlar! Onunla beraber tesbih edin.” hitabındaki الطَّيْرُ kelimesinin nasb mı yoksa merfû mu okunacağına dair dilciler tarafından birçok görüş ileri sürülmüştür. Dilcilerden kimileri الطَّيْرُ lafzının الْجِبَالُ kelimesine matuf olduğunu söylemiş ve buna bağlı olarak الطَّيْرُ şeklinde merfû okunacağını belirtmiştir. Ebû Müslim ise الطَّيْرُ kelimesinin nasb okunacağını şu ifadelerle açıklamıştır: “Kuşlar onu tesbih etmekle emrolunmuşlardır. Dolayısıyla الطَّيْرُ kelimesi الْجِبَالُ üzerine atfedilmiştir. Esasında âyet, أَمَرْنَا الْجِبَالَ وَالطَّيْرَ (Biz dağlara ve kuşlara emrettik) takdirinde olup الطَّيْرُ şeklinde nasb olarak okunmalıdır”.³²³

e) Kelimeleri Müfredlik-Cemîlik Açısından Tahlil Etmesi

Cüsemî, kelimelerin müfred ve cemîleri hakkında Ebû Müslim’den iktibaslarla bulunarak bilgi vermiştir. Örneğin Ebû Müslim, Kehf Sûresi 18/31. âyetteki كَلِمَاتٍ كَسَاوَرُ kelimesinin müfredinin سَوَارٍ olduğunu cemîsinin ise أسُورَةٌ şeklinde geldiğini, كَسَاوَرُ lafzının ise cemînin cemîsi olduğunu söylemiştir.³²⁴ Diğer taraftan Cüsemî, Ebû Müslim’e atıfta bulunarak Meryem Sûresi 19/58. âyetteki كَلِمَاتٍ كَسَاوَرُ kelimesinin müfredinin كَسَاوَرُ olduğunu ve كَلِمَاتٍ kelimesinin müfredinin كَلِمَاتٍ olduğunu belirtmiş ve söz konusu lafzın فَاعِلٌ kalıbından geldiğini ifade etmiştir.³²⁵

³¹⁹ Cüsemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 8/5994.

³²⁰ el-En’âm Sûresi 6/53.

³²¹ Cüsemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 3/2245, 2246.

³²² Cüsemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 6/4050.

³²³ Cüsemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 8/5786.

³²⁴ Cüsemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 6/4404.

³²⁵ Cüsemî, *et-Tehzib fi’t-tefsir*, 6/4576.

Cüsemî'nin, Ebû Müslim'le ilgili bazı rivâyetleri dikkate alındığında Ebû Müslim'in kelime ve kavramları izah ederken bazen cedelci bir tavır takındığı anlaşılmaktadır. Örneğin Ebû Müslim, Neml Sûresi 27/87. âyetteki الصُّورُ kelimesinin cemîsinin صورَةٌ olduğuna ilişkin yoruma هَذَا بَعِيدٌ (Bu, doğru değildir) diyerek karşı çıkmıştır. Zira Ebû Müslim'e göre الصُّورُ kelimesinin çoğulu صورٌ şeklindedir.³²⁶

f) Kelimeleri Vezin Açısından İncelemesi

Cüsemî, kelimelerin bağlı oldukları vezinleri zaman zaman Ebû Müslim'e isnad ederek açıklamıştır. Nitekim Ebû Müslim, Kehf Sûresi 18/85. âyetteki الْإِتِّبَاعُ kelimesinin إِفْتِعَالُ bâbından olduğunu söylemiş ve söz konusu kelimenin “talep etmek, bir yola koyulmak” anlamına geldiğini dile getirmiştir.³²⁷ Cüsemî'nin bu konuda Ebû Müslim'e atıfta bulunarak izah ettiği yerlerden birisi de الأوسطى lafzıdır. Ebû Müslim söz konusu kelimenin العُظْمَى ve الكُبْرَى sözcüklerinde olduğu gibi فَعْلَى kalıbından geldiğini belirtmiştir.³²⁸

Cüsemî, kelimelerin bağlı olduğu vezinleri söylemekle kalmamış, vezinlerin kelimelere bazı anlamlar kazandırdığını Ebû Müslim'e izafe ederek temellendirmeye çalışmıştır. Örneğin Ebû Müslim شُكُورٌ ile صَبُورٌ kelimelerinin فَعُولٌ kalıbından geldiğini söylemiş ve söz konusu veznin kelimelere kattığı anlamın, “Şükürü ve sabrı alışkanlık haline getirmek.” şeklinde olduğunu kaydetmiştir.³²⁹ Bununla birlikte Ebû Müslim شَهْدَاءُ kelimesinin شَهِيدٌ kelimesinin çoğulu olduğunu söylemiş, onun da فَعِيلٌ kalıbından geldiğini ifade etmiş fakat kelimeye عَالِمٌ/فَاعِلٌ vezinlerine tekabül eden bir mana kazandırdığını tavzih etmiştir.³³⁰

g) Muhtelif Edatlar

Cüsemî, âyetlerde zikri geçen pek çok edatı bazen kaynak göstermeden izah etmiştir. Örneğin Cüsemî، لَوْلَا kelimesinin mâzi fiile dahil olduğunda tevbih (azarlama), gelecek zamana dahil olduğunda ise tahsis anlamı kazandığını söylemiş ve bu konuda kaynak zikretmemiştir.³³¹ Cüsemî, kimi durumlarda da Ebû Müslim'in bu yönde yaptığı açıklamaları kendine ölçü belirlemiştir. Nitekim Cüsemî'nin bildirdiğine göre Ebû Müslim فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَيْسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ “Haydi, içinde ebedî kalacağınız cehennemden kapılardan girin. Büyüklük taslayanların yeri ne kötüdür!”³³² ifadesindeki فَلَيْسَ lafzındaki

³²⁶ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5461.

³²⁷ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4479.

³²⁸ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/959.

³²⁹ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 9/6258.

³³⁰ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 3/1778.

³³¹ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 3/2073.

³³² en-Nahl 16/29.

ف harfinin yemin olduğunu ve bu harften sonra gelen لام harfinin ise te'kid bildirdiğini söylemiştir.³³³ Ayrıca Ebû Müslim, *قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ*, “Mü'min erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar.”³³⁴ hitabındaki *مِنْ* ifadesindeki *الْتَّبَعِيضُ* yani *ba'ziyet* anlamında olduğunu belirtmiştir. Buna göre anlam, “Gözleri sakınmak bazı durumlarda farzdır. Buna karşılık bazı hallerde ise zorunlu değildir.” biçimindedir.³³⁵

Cüşemî, Ebû Müslim'in yaptığı diğer pek çok dilbilimsel izahlarından müteessir olmuş ve tefsirinin muhtelif yerlerinde ondan nakillerde bulunmuştur. Örneğin İsrâ Sûresi 17/36. âyetteki *وَلَا تَتَّقُوا* ifadesindeki *يَتَّقُوا* lafzının *اِقْتَدَى* (takip etmek, tabi olmak) anlamına geldiğini söylemiş ve *تَتَّقُوا* kelimesindeki cezmin nehiy ifade ettiğine işaret etmiştir.³³⁶ Yine İsrâ Sûresi 17/45. âyetteki *حَجَابًا مَسْثُورًا* ifadesindeki *مَسْثُورًا* lafzının *حَجَابًا* kelimesinden bedel olduğunu,³³⁷ aynı sûrenin 105. âyetindeki *وَبِالْحَقِّ نَزَّلَ* hitabındaki *وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَّلَ* ifadesinin hâl olmakla mahallen nasb olduğunu,³³⁸ Nûh Sûresi 71/5. âyetteki *وَدَعَوْتُ قَوْمِي لَيْلًا وَنَهَارًا* (Gece-gündüz kavmimi davet ettim) hitabındaki *لَيْلًا وَنَهَارًا* kelimelerinde bulunan nekrelerin *مَرَّةً لَيْلًا وَ مَرَّةً نَهَارًا* (Tekrar tekrar gece-gündüz) anlamı kattığını söylemiştir.³³⁹

Cüşemî, dilbilimsel meselelerde genel hatlarıyla Ebû Müslim'in görüşlerine muvafakat etmiş, onun bu yönde yaptığı yorumları not düşmeden aktarmaya gayret göstermiştir. Ancak bunun istisna teşkil ettiği zamanlar da olmuştur. Örneğin Cüşemî'nin bildirdiğine göre *وَنَادَى فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ قَالَ يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَ هَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي أَفَلَا تُبْصِرُونَ* *أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَ لَا يَكَادُ يُبِينُ* “Firavun, kavmine seslenerek dedi ki: “Ey kavmim! Mısır hükümdarlığı benim değil mi? Şu nehirler de benim altımdan akıyor (değil mi?) Hâlâ görmüyor musunuz? Yoksa ben, şu zavallı, nerede ise maksadını anlatamayacak durumda olan bu adamdan daha hayırlı değil miyim?”³⁴⁰ ifadelerindeki *أَمْ* edatı bazılarının göre istifhâm anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, çoğu dilciye göre söz konusu edat atif harfi olmayıp *بَل* anlamındadır. Cüşemî evlâ olan görüşün bu olduğunu söylemiş fakat Ebû Müslim'in şu görüşünü de nakletmeyi ihmal etmemiştir: Buradaki *أَمْ* atif manasına gelmektedir. Hâl böyle olunca, âyete şöyle bir anlam katmaktadır: “Mısır'ın mülkü ve akan şu nehirler

³³³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 6/4020.

³³⁴ en-Nûr 24/30.

³³⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 7/5174.

³³⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 6/3203.

³³⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 6/3220.

³³⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 6/4327.

³³⁹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 10/7095.

³⁴⁰ ez-Zuhruf 43/51-52.

benimdir. Dolayısıyla, benim üstün olduğumun farkındasınız. Ve ben ondan daha hayırlıyım.”³⁴¹

Cüsemî, diğer pek çok edatta olduğu gibi *إن* ve *أن* edatlarıyla ilgili mülahazalarda bulunmuştur. Örneğin Cüsemî *بِهَذَا* âyetinin³⁴² başındaki *إِنْ* harfinin *istifhâm* anlamındaki *هَلْ* manasında olduğunu söylemiş fakat kast edilen anlamın “*inkârî*” olduğunun altını çizmiştir. Cüsemî, daha sonra âyetteki *لَنْ* ile *مِنْ* edatlarının cümleye kattığı anlamlarla ilgili isim belirtmeden şu rivâyetleri zikretmiştir: Bir değerlendirmeye göre *مِنْ* *عِنْدَكُمْ* *مِنْ* *بِهَذَا* âyetindeki *مِنْ* *سُلْطَانٍ* *بِهَذَا* bildiren bir edattır. Başka bir telakkiye göre buradaki *إِنْ* edatı *هَلْ* anlamındadır. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre, mana *هَلْ* *عِنْدَكُمْ* *مِنْ* *سُلْطَانٍ* (Bu konuda yanınızda herhangi bir delil mi var?) şeklindedir. Diğer yoruma göre *مِنْ* edatı *ba'ziyet* içindir. Bu görüşten hareketle âyet, *هَلْ حُجَّةٌ* *مِنْ* *عِنْدَكُمْ* *مِنْ* *سُلْطَانٍ* (Meselelerin-iddialarınızın- doğru olduğuna dair hüccetlerin bazısı hakkında bir kanıtınız mı var?) takdirindedir.³⁴³

Öte yandan Cüsemî, filolojik izahlar bağlamında *elif-nûn* maddesinin fetha ve kesra okunmasıyla ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin Yûnus Sûresi 10/54-55. âyetlerdeki *أَنْ* *وَلَوْ* *أَنْ* ifadesindeki *أَنْ* kelimesinin fetha okunmasıyla *إِنَّ* *أَلَا* ifadesindeki *إِنَّ* lafzının kesre okunmasının sebepleri üzerinde durmuştur. Nitekim Cüsemî'ye göre *أَلَا* lafzından sonra gelen cümle tenbih (uyarma), emir ve dua bildirdiği için *elif-nûn* maddesi *إِنَّ* şeklinde kesre telaffuz

³⁴¹ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 9/6314. Cüsemî'nin Ebû Müslim'e atıfta bulunarak edatlara anlam takdir ettiği yerlerden birisi de Neml Sûresi 27/11. âyetteki *أَلَا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حَسَنًا بَعْدَ سَوْءٍ* ifadesindeki *أَلَا* lafzıdır. Ebû Müslim mezkûr lafzın *أَلَا* anlamında olduğunu söylemiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5410. Cüsemî'nin bu konuda Ebû Müslim'e izafe ederek açıkladığı yerlerden birisi Tevbe Sûresi 9/13. âyetteki *يَعْلَمُونَ أَنَّ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ هُمْ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَلَوْ كَانُوا يَرَوْنَ كَثِيرًا مِمَّنْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ أَنزَالَ رَبِّهِمْ بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ وَجْهَ اللَّهِ وَمَا وَدَّعَ الْآلِهَةَ الْأُخْرَىٰ وَالَّذِينَ يَتَّقُونَ اللَّهَ فَهُمْ يُؤْتُونَ* ifadesindeki *أَلَا* lafzıyla ilgili değerlendirmeleridir. Nitekim Ebû Müslim, *istifhâm* edatı olan *أَلَا* edatının *الْأَسْتَفْهَامُ الْقَرِيبُ* *istifhâmu't-takrîri* olduğunu, diğer bir ifadeyle emir anlamına geldiğini söylemiş ve anlamın *قَاتِلُوا* (savaşın) şeklinde olduğunu belirtmiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/3047. Ayrıca Ebû Müslim mevzu bahis konusu olan lafzı Arapların ifade ve üslûp kalıplarına dikkat çekerek açıklamıştır. Buna göre Ebû Müslim, *أَلَا* şeklinde *istifhâm*li soru üslûbunun Arapların konuşmalarında meşhur bir âdet olduğunu vurgulamış ve onların gündelik konuşmalarındaki *أَلَا تَرَحَّلَ* (Yolculuğa çıkmıyor musun?), *أَلَا تَتَّقِي اللَّهَ* (Allah'tan korkmuyor musun?) gibi ifadelerine dikkat çekerek izah etmiştir. Dolayısıyla Arapların bu kullanımları birer emirden ibarettir. Diğer bir ifadeyle “Yolculuğa çıkmıyor musun?” sorusunu Araplar *istifhâm* hemzesiyle sorduklarında “Yolculuğa çık” olarak emre taalluk etmektedir. Benzer hususlar “utanmıyor musun?”, “Allah'tan korkmuyor musun?” cümleleri için de geçerlidir. Bu anlamda söz konusu iki cümle de “Allah'tan kork!” ve “Utan!” gibi emir ifade etmektedir. Benzer şekilde Ebû Müslim, *أَلَا تَتَّقُونَ* (Nasil döndürülüyorsunuz!) gibi ifadelerinde *istifhâm* olmayıp azarlama olduğunu söylemiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/6940.

³⁴² Yûnus 10/68.

³⁴³ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3398.

edilmelidir. Bu bağlamda, *وَ لَوْ أَنَّ لِكُلِّ* ifadesiyle,³⁴⁴ *وَ لَوْ أَنَّ لِّلَّذِينَ ظَلَمُوا*³⁴⁴ ifadelerindeki³⁴⁵ *وَ لَوْ* lafzından sonra gelen *elif-nun* maddesi fetha okunmalıdır.³⁴⁶

Cüşemî, bazen de âyetlerdeki ت harfine dikkat çekmiş ve bu konudaki başlıca görüşlerini Ebû Müslim'e isnadda bulunarak tasrih etmiştir. Örneğin Ebû Müslim, Sebe Sûresi 34/28. âyetteki كَافَّةً lafzındaki ؤ harfini Arapların mübalağa için kullandıklarını söylemiştir.³⁴⁷

Cüşemî, Ebû Müslim'in dilbilimsel konularda farklı yorumlarına da temas etmiştir. Örneğin *إِنَّ الَّذِينَ اسْتَرَوْا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ لَنْ يَصُرُوا اللَّهَ شَيْئًا* "İman karşılığında küfrü satın alanlar Allah'a hiçbir zarar veremeyeceklerdir."³⁴⁸ ifadesindeki لَنْ edatını Arap dili âlimi İbn Hişâm en-Nahvî'nin (ö. 761/1360) bildirdiğine göre, dilbilimciler ittifakla gelecek zamanda "nefilik" ve "ebedîlik" manasında kullanmışlardır. Fakat Zemahşerî لَنْ edatının "ebedîlik" anlamına gelmediğini söylemiştir. Nitekim Zemahşerî'ye göre لَنْ edatı "te'kid" anlamına gelmektedir.³⁴⁹ Zemahşerî'den çok önceleri Ebû Müslim de لَنْ edatının "ebedîlik" anlamına gelmediğini, bilakis onun "te'kid" anlamını ifade ettiğini bu âyet bağlamında dile getirmiştir.³⁵⁰

h) Arapların Kelimeye Yükledikleri Anlam

Cüşemî, kelimelerin ıstılâhî manasını açıkladıktan sonra Ebû Müslim'in, Arapların dilsel örflerine yaptığı atıfları zikretmiştir. Örneğin Cüşemî فَطَرَ kelimesinin اَلشَّقُّ (yarmak) anlamına geldiğini söylemiş ve ardından Ebû Müslim'in bu doğrultuda yaptığı izahları referans olarak kullanmıştır. Buna göre Ebû Müslim, devenin dışının eti yarararak çıkması durumunu Arapların فَطَرَ şeklinde ifade ettiklerini söylemiştir.³⁵¹ Ebû Müslim'in bu çerçevede izah ettiği âyetlerden birisi de Âl-i İmrân Sûresi 3/96. âyetteki بَكَتْ kelimesidir. Ebû Müslim, bu kelimenin esasında مَكَّتْ olduğunu söylemiştir. Nitekim Araplar

³⁴⁴ Yûnus 10/54.

³⁴⁵ ez-Zümer 39/47.

³⁴⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 5/3380, 3381.

³⁴⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 8/5807.

³⁴⁸ Âli İmrân 3/177.

³⁴⁹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Hişâm en-Nahvî İbn Hişâm, *Katru'n-nedâ ve bellü's-sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Dimeşk: Dâru'l-Fecr, 2015), 117.

³⁵⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 2/1398. Cüşemî'nin Ebû Müslim'e isnad ederek izah ettiği diğer dilbilimsel tahliller için, bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 1/414, 464, 519, 720; 2/1140, 1249, 1251, 1259, 1419, 1515, 1529, 1577; 3/1950, 1987, 2008, 2238, 2245-2246, 2282; 4/2466, 2482, 2486, 2565, 2579, 2582, 2585, 2747, 2751, 3027; 5/3238, 3250, 3368, 3404, 3511, 3514, 3573; 6/4146, 4156, 4327, 4387, 4478; 7/4853; 4932, 4941, 5034, 5056, 5057, 5155, 5156, 5157, 5291, 5343, 5374; 8/5410, 5431, 5562, 5650, 5682, 5786, 5858, 5933, 5938, 5983; 9/6001, 6228, 6289, 6342, 6415; 10/6937, 7082, 7074, 7166, 7212, 7390, 7445, 7516, 7550, 7557.

³⁵¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 8/5826.

bazen م harfini ب harfine tebdîl ederek telaffuz ettiklerinden بَكَّة kelimesi بَكَّة şeklinde gelmiştir.³⁵²

3.5.4. Alî b. Îsâ er-Rummânî (ö. 384/994)

Cüsemî'nin, dilbilimsel izahlarda kaynak olarak kullandığı başka bir Mu'tezile âlimi Alî b. Îsâ er-Rummânî'dir. Cüsemî, Rummânî'nin dilbilimsel çerçevede yaptığı yorumları değerlendirmeye tabi tutmadan tasdik etmiştir. Örneğin, birçok âyette bahsedilen كُنْ فَيَكُونْ hitabı Rummânî'ye göre, emir kalıbında bir ifade olabilir ancak bu emretmek anlamında değildir. Bilakis, burada o şeyin vuku bulacağı, meydana geleceği kast edilmektedir. Diğer bir deyişle Rummânî كُنْ فَيَكُونْ beyanının إِنْتَبِي فَأَكْرِمَكَ (Bana gel! Sana ikram edeyim!) ifadesi gibi değildir. Zira burada "ikram etmek" "gelme" fiiline mütealliktir.³⁵³

Cüsemî, kelimelerin etimolojileriyle alakalı hususlarda Rummânî'ye bazı atıflarda bulunmuştur. Örneğin Rummânî, Hûd Sûresi 11/106. âyetteki cehennemliklerin cehennemde çıkaracağı sesin tasvirinin yapıldığı شَيْقُ لَفْزِي صَوْتٌ فَطَبِيعٌ يَخْرُجُ مِنَ الْجَوْفِ (Karin boşluğundan çıkan korkunç bir ses) şeklinde tarif etmiştir.³⁵⁴ Rummânî, Mâide Sûresi 5/42. âyette zikri geçen السُّخْتُ kelimesinin dört farklı türevinin olduğunu söylemiş fakat Cüsemî detayları hakkında bilgi vermemiştir.³⁵⁵

Cüsemî, Rummânî'ye atıfta bulunarak kelimelerin anlam ve kullanım arasındaki farklara değindiği zamanlar olmuştur. Örneğin Rummânî, Nisâ Sûresi 4/82. âyetteki تَذَبُّرٌ ile تَفَكُّرٌ arasındaki farkı şu şekilde ortaya koymuştur: "İşlerin sonuna bakarak düşüncenin eyleme geçmesi", تَفَكُّرٌ ise "Deliller üzerinde düşünerek kalbin tasarruf etmesi anlamına gelmektedir."³⁵⁶ Bununla birlikte, Rummânî'ye göre اِنْتَجَسَتْ ile اِنْفَجَرَتْ arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Nitekim اِنْتَجَسَتْ az bir şekilde suyun çıkmasını ifade ederken اِنْفَجَرَتْ suyun çokça çıkması anlamına gelmektedir.³⁵⁷

³⁵² Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1250.

³⁵³ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 6/4034.

³⁵⁴ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 5/3567.

³⁵⁵ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 3/1966.

³⁵⁶ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 2/1649.

³⁵⁷ Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/2747. Cüsemî'nin bu konuda örneklerini çoğaltmak mümkündür: Örneğin o, Tevbe Sûresi 9/24. âyetteki "Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin." hitabındaki "beklemek" kelimesini ifade eden تَرَبَّصْ lafzının eş anlamlısının اِنْتَبَرْ olduğu söylemiş fakat تَرَبَّصْ fiilinin, "Büyük bir korkuyla korkutmak, şiddetli bir şekilde azarlamak" gibi anlamlara karşılık geldiğini, bu yönüyle müteradifi olan اِنْتَبَرْ fiilinden ayrıldığını belirtmiştir. Bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 4/3064. Ebû Hilâl el-Askerî'nin (ö. 400/1009) *el-Furûku'l-luğaviyye* adlı eserinden hareketle, Cüsemî'nin bu açıklamalarına ayrıca şu şekilde de katkı sunulabilir: تَرَبَّصْ kelimesini اِنْتَبَرْ lafzından ayıran en önemli etmen اِنْتَبَرْ kelimesinin اِنْتَبَرْ lafzına göre uzunluğudur. Bu sebeple Araplar, daha fazla kazanç beklentisiyle bir şeyi depolayan diğer bir tabirle stoklayan birine مَتَرَبَّصْ ifadesini

Cüşemî, Arapların ifade ve üslûp özellikleri çerçevesinde Rummânî'den rivâyetler nakletmiştir. Örneğin Rummânî, Nahl Sûresi 16/127. âyetteki *صَبِقُ فِي صَدْرِي مِنْ هَذَا الْأَمْرِ صَبِقُ* kelimesini Arapların, bir konuda sıkıntı duyduklarında dediklerini söylemiş fakat söz konusu kelimenin *صَبِقُ* şeklinde kesreli olarak geldiğini ifade etmiştir.³⁵⁸ Cüşemî, Rummânî'nin Kehf Sûresi 18/21. âyetteki Ashâb-ı Kehf'in sayılarıyla ilgili ortaya çıkan birtakım tartışmalar bâbında zikredilen, “*Kimileri de onlar yedi kişidir, diyecekler.*” ifadeleri hakkında başlıca izahlarından söz etmiştir. Nitekim Rummânî'ye göre, âyette zikredilen yedi rakamını Araplar mübalağa anlamında kullanmaktadırlar.³⁵⁹

Bu mesele bir tarafa Cüşemî, Rummânî'yi referans göstererek bazı tefsir rivâyetlerine itiraz ettiği olmuştur. Örneğin Cüşemî, Rummânî'nin izahlarını delil getirerek Bakara Sûresi 2/273. âyetteki *لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أَحْصَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ صَرْبًا فِي الْأَرْضِ* “*Sadakalar, kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir.*” ifadelerinin kâfirlerin engellemeleri neticesinde ortaya çıkan bir sonuç olduğu görüşünü kabul etmemiştir. Zira Rummânî'ye göre âyet, “Allah yoluna kendilerini adayanları kâfirlerin men etmeleri” şeklinde bir anlam takdirine sahip olsaydı bu durumda *أَحْصَرُوا* yerine *حَصَرُوا* buyrulurdu.³⁶⁰

Cüşemî, Rummânî'nin Ebû Ubeyde ile arasındaki görüş ayrılıklarından da söz etmiştir. Örneğin Rummânî, Ebû Ubeyde'nin Kur'ân'da bazı harflerin zâid olabileceğini söylemesi üzerine hata ettiğini kaydetmiştir. Cüşemî, bu gibi

kullanırlardı. Bununla birlikte *تَرَبُّصٌ* “Bir yerde uzun süre bekleme, kalma, oyalanma” gibi anlamlara da gelmektedir. Bu yüzden Araplar, uzunca bir beklentide kaldıktan sonra, “Bu işte benim bir beklentim yok” anlamında *هَذَا الْأَمْرُ رُبُصَةٌ* cümlesini kullanırlardı. Bk. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl Ebû Hilâl el-Askerî, *Furûku'l-lüğaviyye*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 89. Bununla ilgili olarak Cüşemî, Tevbe Sûresi 60. âyetteki *فَقِيرٌ* ve *مَسْكِينٌ* kelimeleri arasındaki farkı tespit etmek için gerek dilcilerden gerekse fıkıh mezhebi imamlarının görüşleri çerçevesinde detaylı izahları zikretmiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/3161, 3162. Ayrıca Cüşemî, Fâtiha Sûresinde yer alan *الْحَمْدُ* kelimesiyle *الشُّكْرُ* kelimesi arasındaki fark üzerinde durmuş ve bu noktada ayrıntılı açıklamalara yer vermiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/205, 206. Cüşemî, *أَلْبَاسٌ*, *أَلْبَاسٌ*, *أَلْبَاسٌ* kelimeleri arasındaki farklılıklara da temas etmiştir. Dolayısıyla o, *أَلْبَاسٌ* kelimesini “şiddetli azap”, *أَلْبَاسٌ* kelimesini “şiddetli fakirlik”, *أَلْبَاسٌ* lafzının ise “şiddetli fesad” anlamına geldiğini söylemiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2497; 10/7556, 7606.

³⁵⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4138.

³⁵⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4387. Rummânî'nin birtakım i'râb değerlendirmeleri için, bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/ 317, 464, 472, 503; 2/1073, 1274, 1281, 1505 1590; 3/1842; 4/2465, 3133; 5/3485; 6/4063, 4387; 8/5554, 5785, 6049; 9/6216, 6370.

³⁶⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1051.

yerlerde herhangi bir kanaat ortaya koymamış, rivâyetleri nakletmekle iktifa etmiştir.³⁶¹

Sonuç

Cüşemî'nin, *et-Tehzîb fî't-tefsîr* adlı eserinde dilbilimsel tahlillere büyük bir önem atfedilmiştir. Nitekim o, tefsirinde “el-î'râb” şeklinde bir başlık açmış, açtığı bu başlık altında gerek duyduğu âyetleri dilbilimsel açıdan incelemiştir. Cüşemî, dilbilimsel meselelerin izahında, bazen kullandığı görüşleri sahiplerine izafe etmiş, bazen de buna gerek duymamıştır. Cüşemî, Mu'tezile'nin görüş ve sistematîğini benimsemiş bir müfessir olduğundan bu durum, yaptığı bazı dilbilimsel açıklamalara yansımıştır.

Cüşemî'nin dilbilimsel yorum yönteminde en dikkat çekici husus bu alanda kullanmış olduğu kaynaklarıdır. Cüşemî, başta Mu'tezile âlimleri olmak üzere Basra, Bağdat ve Kûfe dil ekolüne mensup dilcilerin görüş ve yorumlarından istifade etmiş ve tefsiri bu alanda geniş bir birikime sahip olmuştur. Bunlar arasında, özellikle Basra ve Kûfe dil ekolünün yapmış olduğu tahliller Cüşemî tarafından rağbet görmüştür. Basra dil ekolünden Zeccâc'ın, Kûfe dil ekolünden ise Ferrâ'nın izahları, Cüşemî'nin en fazla kullandığı dilbilimsel kaynaklar olmuştur.

Cüşemî, Kûfe ve Basra dil ekolüne kıyasla Bağdat dil ekolüne mensup dilbilimcilerin görüş ve yorumlarına daha az müracaat etmiştir. Bağdat dil mektebinden İbn Kuteybe, Cüşemî'nin dilbilimsel izahlar noktasında en fazla kullandığı kaynak olmuştur.

Cüşemî'nin dilbilimsel meseleleri vuzuha kavuşturmasında kuşkusuz Mu'tezilî geleneğin önemli bir yeri olmuştur. Bu itibarla Cüşemî'nin, Ebû Müslim ile münasebeti daha ayrıcalıklı konumda olmuş, böylece dilbilimsel tahlillerde en gözde kaynak hâline gelmiştir. Bunun yanı sıra, Cübbâî, Kâ'bî ve Rummânî de Cüşemî'nin yer yer atıfta bulunduğu dilbilimsel kaynakları arasında yer almıştır. Cüşemî, Mu'tezile âlimlerinin dilbilimsel çerçevede yapmış olduğu izahları çoğunlukla değerlendirmeye tabi tutmadan nakletmekle yetinmiştir.

Cüşemî, dilbilimsel konularda Arapların dilsel örflerine ayrı bir kıymet bina etmiştir. Bu açıdan Cüşemî, Arapların dilsel tatbikatlarındaki muhtelif ıstılah, terim, terkip ve deyişlere pek çok atıflarda bulunmuştur. Cüşemî, Arapların

³⁶¹ Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/310. Rummânî'nin dilciler ve kıraatçilerle girdiği polemikler için, bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 1/516, 653, 667; 2/935, 1051, 1275, 1280, 1298; 3/1740, 1775, 2035, 2207, 2420; 4/2484, 2493; 5/3331, 3728, 6/4494; 7/4873, 5197; 8/5967; 9/6420.

ifade ve üslûp özelliklerine isnadda bulunurken, bazen kaynak göstermiş kimi zaman da herhangi bir isim tasrih etmemiştir.

Kaynakça

- Afgânî, Sa'îd. *Min târîhi'n-nahv*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku'l-lüğaviyye*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1432/2010.
- Cüşemî, Kâdî Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. *U'yûnu'l-mesâil fi'l-usûl*. thk. Ramazan Yıldırım. İstanbul: Dâru'l-İhsân, 1439/2018.
- Cüşemî, Kâdî Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerâme el-Hâkim. *et-Tehzîb fi't-tefsîr*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî. 10 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye-Dâru'l-Kütübî'l-Lübnâniyye, 1440/2019.
- Ebû'r-Ricâl, Ahmed b. Sâlih. *Matliu'l-budûr ve mecmau'l-buhûr*. thk. Abdü'r-Rakîb Muthir Muhammed Hicr. 4 Cilt. Yemen: Merkezi Ehl-i Beyt'i-Dirâseti'l-İslâmiyyeti, 1424/2004.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsenâ. *Mecâzü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2006.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Hişâm en-Nahvî. *Katrü'n-nedâ ve bellü's-sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Dimeşk: Dâru'l-Fecr. 5. Basım, 1436/2015.
- İbn Miftâh, Ebû'l-Hasen Abdullâh. *el-Muntazau'l-muhtâr mine'l-gaysi'l-midrâr el-ma'rûf bi şerhi'l-ehzâr*. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 2. Basım, 1435/2014.
- Kazvîni, Ebû'l-Me'âli Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrâhmân. *Telhisü'l-miftâh* Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 1431/2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu kabâilil-arabi'l-kadîme ve'l-hadîse*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.
- Kur'ân'ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 1432/2011.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nuket ve'l-uyûn*. thk. Seyyid Abdül'l-Mansûr b. Abdürrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Müeyyed-Billâh, İbrâhîm b. el-Kâsım el-İmâm. *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdüsselâm b. Abbâsi'l-Vecihî. Ammân: Müessesetü'l-İmâmü Zeyd b. Alî es-Sekâfî, 1421/2001.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *İ'râbü'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 1430/2009.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 6. Basım, 1435/2014.

- Sâlimî, Abdurrahmân Süleymân. "Mukaddime". *et-Tehzîb fî't-tefsîr*. mlf. Kâdî Ebû Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. Kerâme el-Hâkim el-Cüşemî. 1/41. Beyrut-Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye-Dâru'l-Kütübî'l-Lübnâniyye, 1440/2019.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muâlimî el-Yemânî. 13 Cilt. Kahire: el-Fûrûku'l-Hadîseti lit'-tibâati ve'n-nüşûr, 1397/1977.
- Semerrâî, Fâdil Sâlih, *Ma'nî'n-Nahv*. 4 Cilt. Amman: Dâru'l-Fikr, 1420/2000.
- Semîn el-Halebî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf. *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Fî ilmi'l-keîâm, "Zeydiyye"*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 3. Basım, 1411/1991.
- Tahrânî, Âgâ Büzürg-i. *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi'ş-Şi'a*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Advâ, 1403/1983.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Âgâ Büzürg-i Tahrânî. 9 Cilt. Beyrut: İhyâu't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Vecihî, Abdüsselâm b. Abbâs. *A'lâmu'l-müellifine'z-Zeydiyye*. 2 Cilt. San'a: Müessesetü'l-İmâmü Zeyd b. Alî es-Sekâfî, 2. Basım, 1439/2018.
- Zerzûr, Adnân. *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 1398/1971.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn. *el-'A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Malâyîn, 15. Basım, 1422/2002.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.
The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed
